Curr Res Soc Sci (2019), 5(2) • 95-129

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant'ta Geç Neolitik 1-2 (MÖ. 7000-6300): Geçim Ekonomisi, Maddi Kültür, İlk Çanak-Çömlekler ve Kültürel Temas

İzzet Çıvgın*

Mardin Artuklu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Mardin, Türkiye

Öz

MÖ. 7. binyıl pek çok bakımdan Yakın-Doğu Tarihi'nde bir dönüm noktasıdır. Zira 7. binyıl başlarken *Çanak-Çömleksiz Neolitik* (*Erken Neolitik*: MÖ. 10000-7000) tamamlanmış ve onun yerini *Çanak-Çömlekli Neolitik* (*Geç Neolitik*: MÖ. 7000-5500) almıştır. Geç Neolitik'te önceki devrin *anıtsal mimari*sinden ve *mega-köy*lerinden eser yoktur. Bu yüzden MÖ 7. binyıl toplumlarının kültürel açıdan "gerileme" yaşadıkları ve karmaşık toplum adımlarının zayıfladığı yanılgısına düşülür. Oysa küçülen köylerde *hareketli (yarı-göçebe) çobanlık* uygulamalarına geçilmiş; avcı-toplayıcı pratikler zayıflamış, geçim ekonomisi büyük ölçüde çiftçilik-besiciliğe dayalı hale gelmiş; çömlek teknolojisi geliştikçe besin saklama ve taşıma olanakları artmış; *ikincil ürünler devrimi* sayesinde evcil hayvanların eti kadar sütü ve yününden de yararlanılır olmuştur. İklimdeki soğuma ve kuraklaşma, Neolitik toplumlarının doğaya karşı mukavemetini artıran bir faktördür. İşte böylesi dönüşümler çağında, Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Levant'ta ilk çanak-çömleklerin üretildiğini görüyoruz. Bu metnin odaklandığı tarih aralığı, ilk bölgesel kültürlerin ya da *kültürel etkileşim evrenleri*nin ortaya çıkışından hemen öncesidir. Makalenin amacı, Hassuna, Samarra ve Halaf kültürleri doğmadan önce, Akdeniz kıyılarından Kuzey Irak'a uzanan (Ras Şamra – Jarmo) 900 km.'lik bir hat boyunca *kültürel temas*ın yoğunluğunu ve Geç Neolitik 1-2 (MÖ 7000-6300) toplumlarının bu sayede aynı geçim ekonomisi ve maddi kültürde birleştiklerini kanıtlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Proto/Ön-Hassuna, Geç Neolitik 1-2, Kuzey Levant ve Kuzey Mezopotamya, Yakın Doğu'nun En Erken Çanak-Çömlekleri, Kültürel Temas.

Makale Bilgileri / Article Info:

Gönderim / Received: 11.02.2019
Kabul / Accepted: 06.07.2019

** Sorumlu Yazar / Corresponding Author:*

Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin, Türkiye
izzetcivgin@yahoo.fr

Atıf için / To cite this article:

Çıvgın, İ. (2019). Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant'ta Geç Neolitik 1-2 (MÖ. 7000-6300): Geçim ekonomisi, maddi kültür, ilk çanak-çömlekler ve kültürel temas. *Curr Res Soc Sci, 5*(2), 95-129. doi: 10.30613/curesosc.525427

Bağlantı için / To link to this article:
http://dx.doi.org/10.30613/curesosc.525427

Northern Mesopotamia and Northern Levant during the Late Neolithic 1-2 (7000-6300 BCE): Subsistence Economy, Material Culture, Earliest Potteries and Cross-Cultural Encounters

Abstract

The 7th millennium BCE can be regarded as a major turning point in history of Near East. At around 7000-6900 BCE, the first pottery appears (almost simultaneously) in Northern Mesopotamia and Northern Levant. The clay wares' primary function is for cooking, but they also be used for the preservation and transportation of food. The end of the *Pre-Pottery Neolithic* (or *Early Neolithic*: 10000-7000 BCE.) saw a decline in site sizes. This is not a collapse, but rather a shift from sedentary crop-livestock farming to mobile pastoralism. During the *Pottery Neolithic 1-2* (or *Late Neolithic 1-2*: 7000-6300 BCE.), there is a continuous decline in the role of hunting for subsistence. Adapting to and coping with the threat of climate change (especially household resilience to drought) is the most important factor of social change. Social change can evolve from number of different sources including culture contact. Cross-cultural encounters (contacts and interactions of various types: trade, acculturation/emulation, migration or colonization, displacement of pastoralists) make the *Late Neolithic 1-2* community an *oecumene* concerning the subsistence economy and the material culture -from Northern Iraq to Syria's Mediterranean coast-.

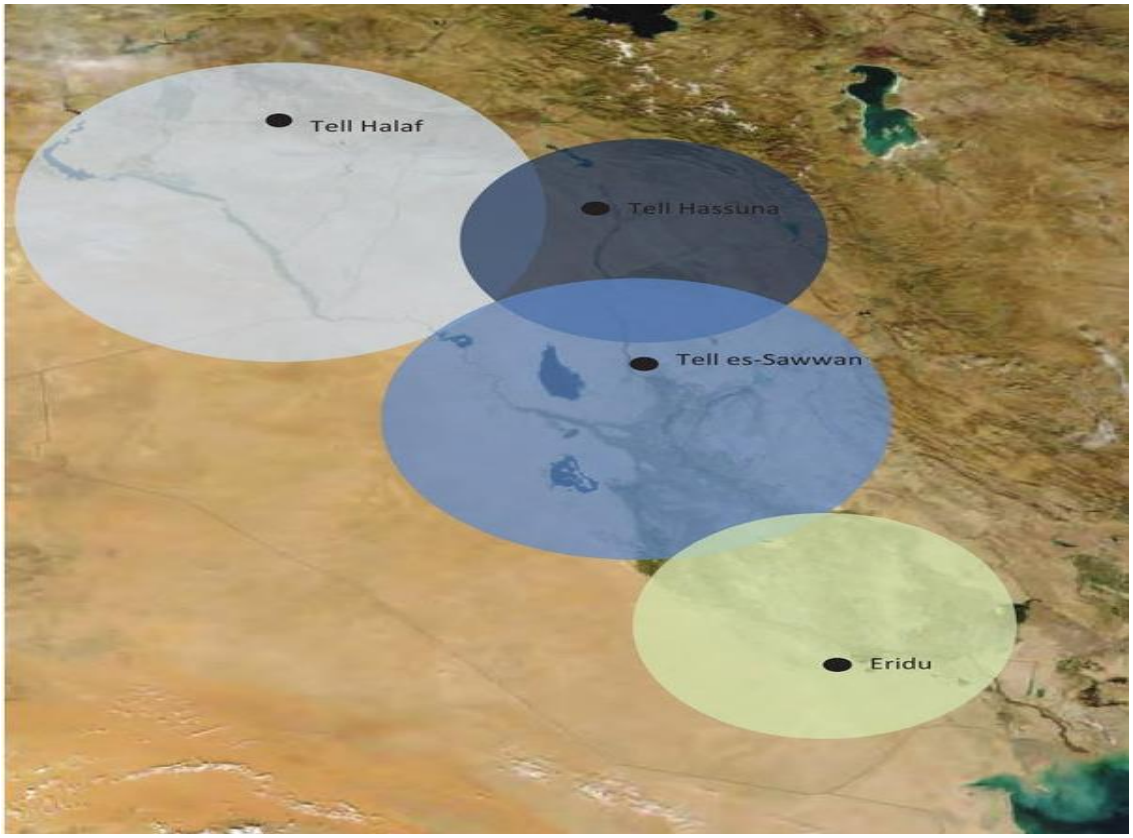
Keywords: Proto-Hassuna, Late Neolithic 1-2, Northern Mesopotamia - Northern Levant, Earliest Potteries of the Near East, Cross-Cultural Encounters.

Giriş

Yakın Doğu toplumları, *Erken Neolitik* ya da *Çanak-Çömleksiz Neolitik* adı verilen devirlerde (MÖ 10000-7000) büyük dönüşümler yaşadılar. Yiyecek üretimine geçen çiftçi-çobanlar, bu 3 binyıl içinde bölgenin pek çok noktasını iskân eder oldular. MÖ 7. binyıl başları her açıdan bir dönüm noktasıydı. MÖ. 7300-7200'lerde kurulan 8 ila 16 hektar büyüklüğündeki (1000 ila 8000 kişiyi barındıran) *mega-köy*ler MÖ. 6800-6700 civarında çözüldü, bunların yerini daha küçük ve yerleşiklik düzeyi zayıf (yarı-zamanlı iskân edilen) köyler aldı (Simmons, 2010, s. 45, 175-186). Bazı yerleşimlerde tarımın geçim ekonomisi içindeki payı azalmış, köylülerin sürüleri uzakça otlaklara götürdükleri "yarı-göçebe" çobanlık güç kazanmıştı. Bunun nedeni, MÖ. 6800-6700'lerde başlayan ve etkileri MÖ. 6. binyıla dek hissedilen soğuma-kuraklaşma olmalıdır (Düring, 2016, s. 135-139). Kuraklık geçim alışkanlıklarını da değiştirdi: Çoban toplumlar, keçi-koyun sütünü gıda havuzlarına eklediler, et için iri cüsseli sığır tercih edildi. Yün üretimi de yine aynı devirlerde, MÖ. 7. binyıl sonlarında başlamıştı (Flohr vd., 2016: 23-27; Çıvgın, 2017, s. 49-51).

Zaten yarı-kurak bir coğrafyada konumlanan Kuzey Levant (Suriye) ve Kuzey Mezopotamya (Anadolu-Suriye-Irak sınır boyları) yerleşimlerinin MÖ. 7. binyıl boyunca yaşadıkları temel sorun, yağışların daha da azalması, bu yüzden besin kaynaklarının daralmasıdır. Böylesi bir sorunla yüzleşen halkların sıkıntıyı aşmak için 5 yöntemin birine, birkaçına ya da hepsine birden müracaat etmeleri beklenir. 1- *Yerleşik çiftçi-çobanlık* bütün bütüne terk edilmese de ikili bir geçim stratejisi oluşur. Bazı aileler çiftçiliği sürdürürken, diğerleri yakın otlaklara gidip yılın bir bölümünü köyden uzakta geçirirler; *hareketli çobanlık* denen yöntem sayesinde besiciler hayvanlarını geniş bir alanda otlatabilirler, köye ait sürüler aynı mekânı paylaşmadıkları için salgın riski de azaltılmış olur. 2- Besin darlığı ile mücadelenin ikinci yolu, *güdülen hayvanlar ile ekilen bitkileri çeşitlendirmek*, komşu köylerden başka evcil türler getirtip belli bitki/hayvan türlerine bağımlılıktan kurtulmaktır. Kaynakları çeşitlendirmek için *ikincil ürünler*e yönelmek, örneğin *süt ve yün üretimine geçmek* de olasıdır. 3- *Besin depolama yöntemlerini geliştirmek*, darlığı aşmakta başvurulan bir başka yoldur. Kil çanak-çömlek, sıvı ve tahıl saklama kolaylığı sağladığı için Geç Neolitik toplumları arasında çabuk yayılmış; "besin üretimi"nin başarısında önemli bir pay üstlenmiştir. 4- Darlık-kıtlık çeken toplumlar takas mekanizmalarını işletebilirlerse, ihtiyaç duydukları malları başka toplumlardan alabilirler, bunlara karşılık kendilerinde bol bulunan malları elden çıkarırlar. 5- Kriz zamanlarında *toplumsal dayanışma/paylaşım ağlarını da güçlendirmek* gerekir (Russell, 2010, s. 282).

Yakın Doğu, MÖ. 7. binyılda yukarıda sayılanların hemen hepsini içeren *toplumsal değişme*lere tanık oldu. En önemli yenilikler, besin üretimi ve besin depolama ile ilgili idi. *Çanak-Çömleksiz (Erken) Neolitik*te, MÖ. 9-8. binyıllarda, besin paketi (evcil hayvan/bitki türleri) aşağı yukarı netleşmişti ama avcı-toplayıcılık sürdürülüyordu. Bu geçiş dönemi ekonomisini "düşük yoğunluklu yiyecek üretimi yapılan bir ekonomi" olarak tanımlamak yanlış olmaz (Zeder, 2015: 2-3). 8 temel bitki ıslah edilmişti; 4 et hayvanı morfolojik açıdan evcil özellikler kazanmıştı. İlk evcilleştirilen hayvanlar keçi ve koyun idi; onları domuz ve sığır takip etmişti (Lev-Yadun vd., 2000: 1602). Ancak hangi bölgede hangi tahılın ekileceğini ve hangi hayvanın besleneceğini kültürel tercihler değil iklim ve coğrafi koşullar belirliyordu. Ahalinin buğday ya da arpa tercihi, bölgenin sıcaklık değerleri, yüksekliği ve toprağının kireçli-kireçsiz oluşundan kesinlikle etkilenir (Willcox, 2005, s. 535-537). Keçi sıcaklığın 50 dereceyi bulduğu coğrafyalarda bile yaşar, ama koyun ve sığır aşırı sıcağa dayanamaz. Ağaç yaprağı ile de beslenebilen keçi, körpe yaprak bulmak için ağaca tırmanabilir. Sığır ve koyunun beslenme rejimleri ve hareket yetenekleri ise bu denli esnek ve geniş değildir (Luikart vd., 2006, s. 294). Domuz ve sığır, koyun ve keçiden farklı olarak sulak alanları severler. Aşırı kuru ve soğuk olmayan her yerde yaşayabilen domuz, hem hayvani hem bitkisel gıdalarla (insan çöpleri ile de) beslenebilir (Albarella vd., 2006, s. 209). Özetle, Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant yerleşimlerinde doğa belirleyici idi ve benzer iklim koşulları nedeniyle pek çok toplum genelde aynı besicilik ilkelerini benimsemişti.

Şekil 1. Kuzeyden güneye Halaf, Hassuna, Samarra ve Ubeyd etkileşim evrenleri ile bu 4 kültürün önemli yerleşimleri (Bryce ve Birkett-Rees, 2016, s. 35)

Kuraklığa en dayanıklı hayvan keçi olduğundan, Türkiye-Suriye-Irak sınırlarında yaşayan insanlar MÖ. 7. binyıl sonuna kadar öncelikle keçi beslediler. Onu koyun takip ediyordu, zira bu ikisi hareketli çobanlığa uygun hayvanlardı ve bunları uzak otlaklara götürmek diğer iki türe nazaran daha kolaydı (Luikart vd., 2006, s. 303). Domuz, step koşullarına dayanıklı değildi. Suya çok fazla

ihtiyaç duyduğu için onu nehir yakınlarında kurulan köylerde beslemek gerekiyordu. İri cüsseli sığırı da bahar ortası ve yaz başında yaylaya çıkarmak zahmetlidir; bu tür de suyu bol köylerde tutulmalıdır. MÖ 7. binyılda *Geç Neolitik* yerleşimlerini sarsan kuraklık nedeniyle Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant köylerinde domuz besiciliği yok olma noktasına geldi ama *MÖ. 6200 iklim olayı* denen sert iklim değişikliğinden sonra sığırın önemi azalmayıp arttı. Koyun ve keçi, iklime/coğrafyaya uyumlu olsalar da, her sığır 10 keçi-koyuna denk cüssesi nedeniyle geçim ekonomisine ve nüfus artışlarına daha büyük katkı sağlıyordu. Kesin olan, Kuzey Mezopotamya'da MÖ. 7. binyıl boyunca avcılığın zayıfladığı ve binyıl sonunda evcil türlerin beslenme rejimindeki paylarının % 85-97'ye çıktığıdır. MÖ. 6000'e doğru süt üretimine geçildiyse bile, bu dönemde sağılan hayvanlar öncelikle küçükbaşlardı, sığır uzun süre sütü değil eti için beslenmiştir (Russell, 2010, s. 281, 283, 287-289).

MÖ. 7. binyıla damga vuran bir başka gelişme, çanak-çömlek imalatına geçiştir. Yakın Doğu toplumları, şekil verdikleri kili fırınlayarak sağlam kaplar yapmış; besinleri pişirme-saklama-taşıma kolaylığına sahip olmuşlardı (Nieuwenhuyse vd., 2010, s. 71). Çanak-çömleklerden önce, Neolitik maddi kültüründeki değişmeleri ve toplumlar arasındaki farklılıkları hemen yalnızca taş objeler üzerinden izleyebiliyorduk. MÖ 7. binyıl ve sonrası içinse, "keramik şekilleri ve bezemeleri" farklı kültürleri ya da *etkileşim evrenleri*ni ayırt etmek için başvurulan temel unsur oldu. Buna göre, Yakın Doğu'da MÖ. 7. binyıl sonlarından 6. binyıl sonlarına dek en az 3 *bölgesel kültür* vücut bulmuştu (Scarre ve Fagan, 2016, s. 63); karmaşık toplumların doğuşunda önemli bir evreyi temsil eden bu kültürler (**Şekil 1**), Mezopotamya'nın kuzey yarısından orta ve güneye doğru sıralanırlarsa, Halaf (MÖ. 6100-5100), Hassuna (MÖ. 6300-5800) ve Samarra'dır (MÖ. 6300-5200).

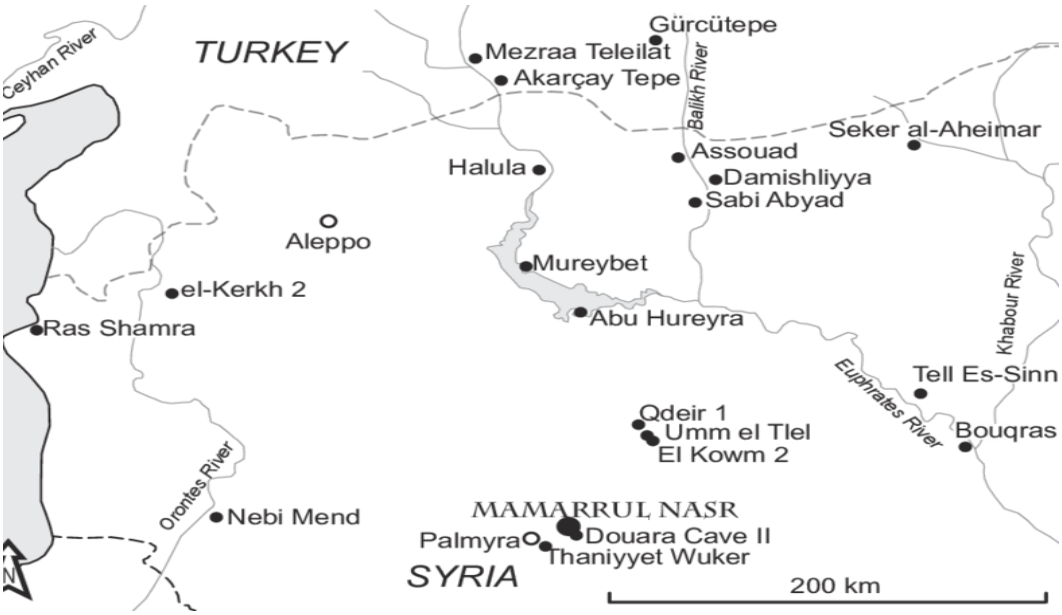
Başlarken altını çizerek bir kez daha hatırlatalım ki bu adlandırmaların dayanağı çanak-çömlek şekilleri/yapımı ve bezemelerdeki farklılıklardır. Halaf, Hassuna ve Samarra adlarını alan çanak-çömlekler günümüzden 80-110 yıl önce keşfedilmişti; keşifleri yapan arkeologlar 3 çömlek stilini önemli buldukları bazı farkları esas alarak sınıflandırmışlardı. Bu çabanın sıkıntılı yanı, 3 "kültür"ün birbirini takip eden "dönemler" olarak kayda geçirilmesi ve bu yaklaşımın uzun yıllar tartışılmaksızın kabul görmesidir. Dönemin arkeologları, 3 çanak-çömlek topluluğunun yayıldığı alanları "kültür daireleri" olarak tanımlamış ve bunların her biri için "anahtar/örnek yerleşimler" (*type sites*) saptamışlardı, sözü geçen kültürlerin adları zaten örnek/anahtar yerleşimlerden geliyordu (Tekin, 2015a, s. 105).

Geçen yüzyılda doğruluğundan kuşku duyulmayan ve etkisini uzunca süre hissettiren klasik yaklaşımlar bugün keskin biçimde eleştiriliyor. Konuya derinlemesine girmeden önce eleştirilere kulak vermekte yarar var:

> *Hassuna, Samarra* ve *Halaf* olarak isimlendirilen çanak-çömlekler arasındaki benzerlik farklılıktan daha fazladır; her üçü de el yapımıdır; her üçü de açık renk kaliteli kilden üretilmiş olup yüksek ısıda fırınlanmıştır. Yine her üçünde de astar çok ender kullanılmakta; siyah, kahverengi ve kırmızı renk boya bezek görülmektedir. Kap formu olarak her üçünde de en çok çanaklar ve kâseler görülmekte, yanı sıra tabak ve çömleklere rastlanılmaktadır. Kulp her üçünde de yok denilecek kadar azdır. … Boya bezeklere bakıldığında da durum aynıdır: her üçünde ana bezek geometrik olup çoğunlukla yatay ve dikey hatlar, iç içe açılar ve içi taralı üçgenlerdir. … Geçen yüzyılda arkeolojide isim yapmış araştırmacılar, … güçlü benzerliklerin yerine az sayıdaki farklılıkları ön plana çıkartmışlardır. *Hassuna*'da görülen 'çizi', *Samarra*'da 'anafor' ve *Halaf*'ta 'bucranium' motifleri sanki bu çanak-çömleklerin en fazla karşılaşılan motifleriymiş izlenimi uyandırılmak istenmiştir; oysa … söz konusu motifler bu çanak-çömlekler içinde sayıca dikkate alınmayacak bir oran oluşturmaktadır. Diğer taraftan *Halaf kültür paketi* içinde kabul edilen *yuvarlak planlı* (tholos) yapıların Mezopotamya'da çok önceleri görülmeye başladığı ve her *Halaf* yerleşiminde de mevcut olmadığı pek çok yeni kazıda ortaya konulmuştur (Tekin, 2015a, s. 105).

Bu makale, Tekin'den aktarılan eleştirileri doğruluyor. Seçtiğimiz dönem, adı geçen 3 kültürün ortaya çıkışından (MÖ. 6300) hemen öncedir. Ama ele alınan geniş coğrafyada çanak-çömlek stillerindeki benzerliklerin farklılıklardan çok daha fazla olduğu hemen anlaşılır: MÖ 7000-6300 arasında, Kuzey Irak'tan Akdeniz kıyılarına uzanan koridor, aynı geçim ekonomisinde ve maddi kültürde buluşmuş görünür. Bu metinde, Kuzey Levant ve Kuzey Mezopotamya'da yer alan *Geç Neolitik 1-2* (MÖ. 7000-6300) yerleşimlerinin maddi kültür unsurlarını karşılaştırmayı ve buradan hareketle eski Yakın Doğu toplumlarını şekillendiren *kültürel temas* olanaklarını araştırmayı hedefledik. Bunun için çanak-çömlek topluluğu dışında, mimariyi, taş objeleri ve geçim ekonomisini kuran sektörleri de (tarım, hayvancılık, zanaat) incelemek gerekti. Burada, Yakın Doğu köylerinin Hassuna-öncesi dönemde çok geniş bir *etkileşim alanı*nın parçaları olduklarını ve kültürel değişmelerin yerel değil bölgesel çapta gerçekleştiğini göstermeye çalıştık. Çok büyük olasılıkla, Hassuna-Samarra ve Halaf çanak-çömlekleriyle tanımlanan MÖ. 7. binyılın son çeyreği ile 6. binyılın tamamında da (MÖ. 6300-5100) böylesi bir "kültürel bütünleşme" mevcut idi.

Metinde taş işçiliğine de fazlaca yer verilecek, zira MÖ. 7. binyıl çanak-çömlekleri ile bu devre ait taş aletler arasında paralellik saptamak mümkün. İlk çanak-çömlekler arasında perdahlı-parlatılmış ve boyalı-süslemeli örnekler var ise de, keramik topluluğunun büyük çoğunluğu *perdahsız, boyasız ve süslemesiz (bitki-katkılı) yalın kaplar*dan oluşmaktadır (Gibbon, 2015, s. 35). Bunun nedeni, Yakın Doğu'nun ilk kil kaplarını üreten ve kullanan toplumların *işleve estetikten daha fazla önem atfetmeleri* olmalı. Yalın (kaba) kaplar daha büyük, kalın duvarlı/cidarlı oldukları için daha sağlam ve hepsinden önemlisi gündelik kullanıma (besin saklama, pişirme) daha elverişlidirler. Aynı manzaraya taş alet topluluğunda da tanık oluyoruz. MÖ 9-8. binyıllarda kullanılan taş aletler özenli ve karmaşık bir işçilikle üretilmiş objelerdi. MÖ 7. binyılda ise yontma-taş teknolojisi basitleşti.

Şekil 2. MÖ. 8. binyıl sonları – 7. binyıl başında Kuzey Levant (Borrell ve Vicente, 2012, s. 86)

En eski yerleşimler, Mureybet ve Ebu Hureyre'dir. Çanak-Çömleksiz Neolitikten Çanak-Çömlekli Neolitiğe geçilen MÖ 7. binyıl başında, bu ikisinin güney ve doğusunda (Kuzey Mezopotamya'ya doğru), Balikh ve Habur havzalarında yerleşme eğiliminin arttığı görülür. Seker el-Aheimar, Yukarı Habur'da ilk çanak-çömlek topluluğuna sahip höyüklerin başında gelir.

Bütün bu gelişmeleri yeni geçim ekonomisinin yansıması olarak okumak mümkün. "Çanak-

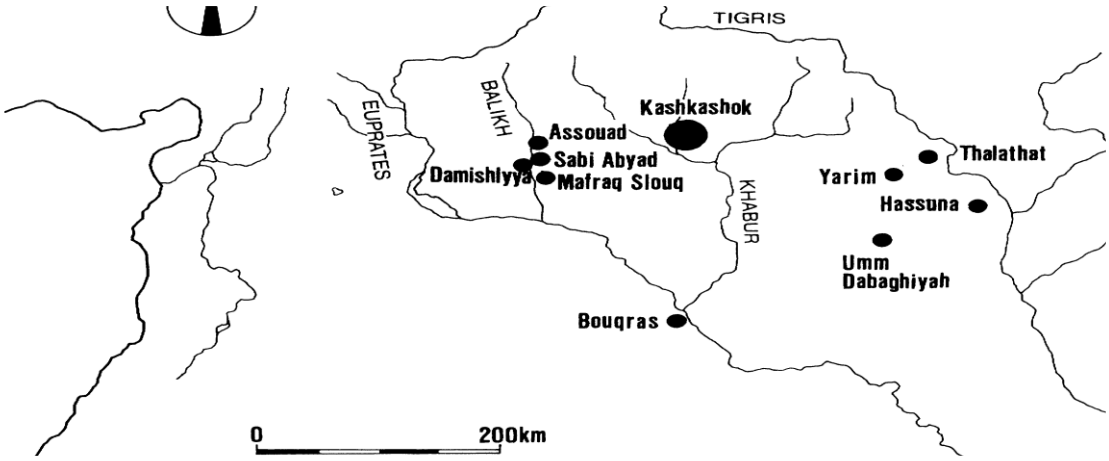
Çömleksiz (Erken) Neolitik"te ev-eksenli (*domestik*) değil de kolektif bir besin üretimi ve zanaat söz konusu idi. Taş aletler bir evin ihtiyacını aşacak biçimde üretiliyor; belki takas ve hediye alış-verişi için stoklanıyordu da. Bunlar kullanıldıktan sonra yeniden değerlendiriliyor, "başka bir işte ihtiyaç duyulursa" diye yedekte tutuluyordu. MÖ. 8. binyılda taş aletler teknik açıdan *karmaşık* (özenli bir işçilik ürünü) idiler. Ama MÖ. 7200'den sonra, özellikle Geç (Çanak-Çömlekli) Neolitiğin başladığı MÖ. 7. binyılda alet yapımında geriye (MÖ. 9. binyıla) dönüş yaşandı: 1- üretim biçimi basitleşti, 2- aletlerin ömrü kısaldı, artık onlardan uzun vadeli işlev görmeleri beklenmiyordu, 3- Obsidyene ilgi azaldı, çakmaktaşının toplam aletler içindeki oranı arttı (Ibáñez ve Urquijo, 2006, s. 363-364).

Taş işçiliğini değişime zorlayan faktörler hakkında ne söylenebilir? Bu hususta üç açıklamaya rastlıyoruz. İlki Quintero ve Wilkie'ye ait. Onlara göre, *Geç Neolitik*te tarımsal üretim azalmış, çobanlık yerleşimden uzak otlaklarda yürütülen bir etkinliğe dönüşmüş, iklim koşulları değişince (kuraklaşma) köyler birbirlerinden kopup ayrı düşmüşlerdi. Bu 3 gelişmenin doğal sonucu olarak taş işçiliğinde uzmanlığa gerek kalmamış, alet üretimine ayrılan zaman azalmıştı (Quintero ve Wilkie, 1995, s. 26). Nishiaki ise, *Geç Neolitik*le birlikte avcılık değer kaybettiği ve et aslen besicilikten sağlandığı için çakmaktaşı ve obsidyenden karmaşık uçlar üretmenin anlamsızlaştığı kanaatindedir. Ona göre, karmaşık taş objeler avcılık yapan genç erkekler eliyle üretiliyor; avcılar, köyden ayrılmayan kadınlardan farklı olarak *iki kutuplu yongalama*yı iyi biliyorlardı. Buna karşılık kadınlar da hasat ve toplayıcılık için basit aletler üretiyordu. Ama ekonomide avcılığın rolü azalıp çiftçilik-çobanlık önem kazanınca, genç avcılar da besin üretimine eklemlendiler ve aynı kadınlar gibi daha az karmaşık yontmataş aletler yapmaya giriştiler (Nishiaki, 2000). 3. açıklama, Rosen'e ait. O, Quintero ve Wilkie'nin aksine, 7. binyılda taş işçiliğinde uzmanlaşmanın başladığını; daha önce topluluğun büyük kısmı karmaşık aletler yaparken, MÖ. 7. binyılda nüfus besin üretimine kaydığı için karmaşık taş alet yapma işinin uzmanlara devredildiğini, uzmanlar haricindeki grupların yalnızca basit alet üretimiyle yetindiğini iddia etmiştir (Rosen, 1997, s. 115).

Yukarıdaki üç açıklamayı da doyurucu bulmayan Ibáñez ve Urquijo'ya kulak verilirse, tarım aletleri (tohum ekmeye yarayan eşeleme çubukları, hasatta orak işlevi gören taş bıçaklar, havanelleri ve değirmen taşları) avcı-toplayıcı grupların çiftçiliğe geçişten önce de kullandığı objelerdi. İlk çiftçiler, atalarından miras kalan taş aletleri tarıma uyarlamakla yetindiler. Besin üretiminin yaygınlaştığı MÖ. 8. binyılda ise, teknolojiyi yenilemek gerekti: Düz hasat bıçaklarının yerini bugün de kullanılan eğri oraklar aldı. Orak, tahıl saplarını kestiği gibi, kesilen sapların kolayca toplanmasına da olanak tanır. Aynı çağlarda, tohum ekme çubuklarının yerine çapalar geçecektir. *MÖ. 8. binyılda başlayıp 7. binyılda yaygınlaşan bir başka gelişme, kolektif üretim ve tüketimin tedricen terk edilmesi; her evin kendi ekonomik düzenine (domestik üretim) sahip olmasıdır.* Önceleri, kolektif birimler arasındaki rekabet ve topluluk-içi uyum ihtiyacı, her grubu incelikli taş aletler yapmaya yöneltmişti. Kolektif üretimden çıkış ise, taş işçilerinde motivasyon kaybına yol açmış, bu tip işçiliğe verilen değer bir devirden diğerine azalmış olmalı (Ibáñez ve Urquijo, 2006, s. 365-370). Bu saptama doğru ise, orak ve çapa gibi yeni ekim aletleri ortaya çıktığında, her küçük ailenin kendi geçim ekonomisine sahip olduğu ve çanak-çömleğin icadının domestik üretimin yaygınlaşmasına bir başka açıdan katkı sağladığı söylenebilir.

Şimdi, Kuzey Levant (**Şekil 2**) ve Kuzey Mezopotamya'da (**Şekil 3**) MÖ. 7000-6300'e tarihlenen *Geç Neolitik 1-2* boyunca geçim ekonomisi ve maddi kültür alanlarında ne tür değişimler yaşandığını ve bu değişimlerin ne kadar geniş bir coğrafyayı kapsadığını görmeye çalışalım. Ele alacağımız ilk iki bölge, Yakın Doğu'nun ilk çanak-çömlek kültürüne adını veren Hassuna'nın doğduğu topraklar: Cebel Sincar Ovası ile Habur Vadisi. *Arkaik ve Klasik Hassuna* kültürü (MÖ. 6300-5800) çok da eski değil, ama ona zemin hazırlayan -onunla ilişkili- öncü kültürlerin varlığı yadsınamaz. Bu yüzden ilkin Hassuna-öncesinde ne olup bittiğine bakacağız;

akabinde aynı dönemlerde Cebel Sincar ve Habur'a komşu olan diğer bölgelere doğru ilerleyerek kültürel etkileşimin boyutunu kavramaya çalışacağız.

Şekil 3. Ön/Proto-Hassuna (MÖ 6700-6300) döneminde Kuzey Suriye ve Irak yerleşimleri.

Yakınındaki Tell Seker el-Aheimar gibi Habur bölgesinde bulunan Kaşkaşok II dışındaki bütün Ön-Hassuna yerleşimleri Kuzey Irak'ın Cebel Sincar Ovası'nda konumlanırlar. Balikh Nehri üzerindeki Sabi Abyad, "Hassuna kültür evreni"ne dâhil edilmese de, erken çömlek üretim merkezleri arasında yer almaktadır (Nishiaki, 1990, s. 6).

1. Kuzey Mezopotamya'da *Geç Neolitik 1* (*Proto-Hassuna Öncesi*: MÖ. 7000-6700)

Bir kısım arkeolog, "Çanak-Çömleksiz (Erken) Neolitik"ten çıkışa denk düşen ilk döneme *Proto-Hassuna Öncesi* adını layık görüyor; bazıları ise, *Geç Neolitik 1* ismini öneriyor. Hassuna coğrafyasında bu devri şekillendiren iki yerleşim özellikle dikkat çekiyor: Tell Seker al-Aheimar (Kuzeydoğu Suriye) ve Tell Maghzalia (Kuzeybatı Irak).

1.1. Tell Seker el-Aheimar

Tell Seker kazıları 2000'de Japon bir ekip tarafından başlatıldı. Bu kazıdan önce Yakın Doğu çanak-çömleklerinin en eskileri Umm Dabaghiyah'ta (Proto-Hassuna) bulunmuştu. Oysa Tell Seker çanak-çömlekleri daha da eskiydi (*Proto-Hassuna Öncesi*'ne tarihleniyordu). Ekip, yerleşimde özellikle iki tip çanak-çömlek keşfetti. İlki, *koyu yüzlü mallar* denen kapların en erken örnekleri idi ("early dark ware"). Bunların yüzeyi ve hamuru koyu gri ya da siyahtı. İkinci tip çanak-çömlekler, *bazalt-katkılı kaplar*dı. İki tip çanak-çömleğin de hamuruna mineral karışmıştı. İkisinde de yüzey "perdahlı/açkılı"dır (*parlatılmış, pürüzleri giderilmiştir*); ama bezek/süsleme mevcut değildir (Nishiaki ve Le Mière, 2008, s. 377-378).

Şekil 4. Seker el-Aheimar'da *Erken Neolitik* sonlarına (MÖ. 7000) ait kil kadın figürini (Nishiaki, 2016, s. 70)

Şekil 5. Hassuna-Samarra yerleşimi Hakemi Use'den (Diyarbakır; MÖ. 6. binyıl) mermer kadın heykelciği (Tekin, 2012, s.498)

Metin ilerledikçe göreceğiz ki MÖ. 7000-6800 arasına tarihlenen ilk çanak-çömlekler özellikle *koyu yüzlü perdahlı kaplar*dan oluşmaktadır (Akkermans, 2014, s. 1463) ve çoğu mineral katkılıdır. Bunlar, hamurlarına ve tutamaçlarına bakılırsa pişirme amaçlı kullanılmışlardır: Mineral katkılı hamur, ısı şokunu azaltmak içindir; tutamaç ise, sıcak çömleği ocaktan almaya yarar (Miyake, 2010, s. 422-423).

Tell Seker el-Aheimar, *Çanak-Çömleksiz Neolitik* dönemde MÖ. 7300 civarında kurulmuş bir yerleşim (18-13. tabakalar). *Proto-Hassuna Öncesi*nde (12-7. tabakalar) iskân devam etmiş; nihayet *Ön-Hassuna*'da (6-4. tabakalarda: MÖ. 6500'lerde) sona ermiştir. *Proto-Hassuna Öncesi*nde üretilen ilk çanak-çömlekler (*koyu yüzlü kaplar*) 8. tabakada tamamen yok oluyor; *bazalt-katkılı kaplar* da nadirleşiyor (%3). İlk çanak-çömlekler MÖ. 7000'den daha eski olamaz. Bu geçiş dönemine ait çok önemli bir başka eser, kilden yapılmış ve "bikrom bezeme (iki renkli boyama) tekniği" ile üretilmiş bir "oturan kadın figürini"dir (**Şekil 4**). Bu eserle Samarra (Orta Mezopotamya) yerleşimleri Çoğa Mami ve Tell es-Sawwan, Hassuna-Samarra kültürünün Türkiye'deki tek temsilcisi Hakemi Use – Diyarbakır (**Şekil 5**) ve hatta Çatalhöyük'te (**Şekil 6**) bulunan kadın figürinleri arasında belirgin benzerlikler vardır (Nishiaki, 2016, s. 69-71; Nishiaki ve Le Mière, 2008, s. 378, 380, 382; Tekin, 2012, s. 498; Hansen, 2014, s. 273).

Şekil 6. Çatalhöyük'ten kil kadın heykelciği (Hansen, 2014, s. 273)

Tell Seker'de ilk çanak-çömlek örnekleri ortaya çıkmadan önce "beyaz kaplar" kullanılıyordu. Bunlar alçıtaşına şekil verilerek ve fırınlanarak üretilen objelerdi. Seker'de alçıtaşı yalnızca kap olarak değerlendirilmemişti. Bazı alçıtaşı eserler estetik açıdan dikkat çekicidir. Örneğin kenarları ortalama 15 cm. tutan 4-5 cm. kalınlığındaki alçıtaşı kalıplara koyun, keçi ve ceylan çeneleri/dişleri konmuştur (**Şekil 7**). 4'ü bozulmadan günümüze ulaşan bu tip parçaların ritüel (dini) amaçlara hizmet ettiği sanılıyor. Tell Seker'in (kuş uçuşu) 300 km. güneydoğusundaki Umm Dabaghiyah yerleşiminde, Tell Seker'deki kalıplara tıpatıp benzeyen bir başka alçıtaşı obje keşfedildi (Nishiaki ve Le Mière, 2005, s. 59; Nishiaki, 2001, s. 8-9). Demek Seker'in temsil ettiği *Proto-Hassuna Öncesi* ile Dabaghiyah'ta vücut bulan *Proto/Ön-Hassuna kültürü* arasında gerçekten bir bağlantı vardı. *Galiba Seker*, önceleri kuzeyin Çanak-Çömleksiz Neolitiğini sürdüren (taşıyan) bir yerleşim iken, *zamanla Ön-Hassuna geleneğinin doğumuna zemin hazırlayan bir "geçiş kültürü"* haline gelmişti.

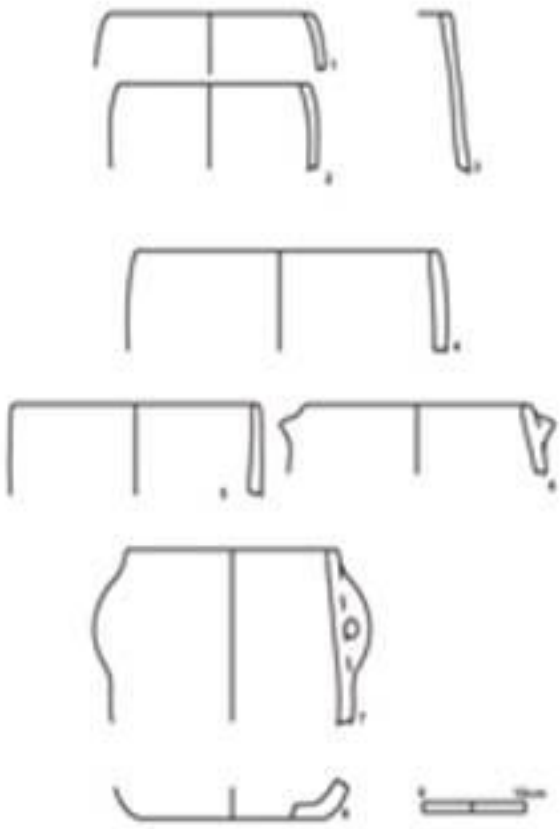

Şekil 7. Tell Seker'de alçıtaşı levha (Nishiaki, 2017)

Şekil 9. Ön-Hassuna boyalı keramiklerden bir örnek (Nishiaki, 2017)

Proto-Hassuna Öncesi keramiğinin iki tip olduğunu söylemiştik. Bunların ilki, *erken koyu yüzlü mallar*dır. Ancak bu koyu renk kapların hamuruna (objenin bazı bölümlerine beyaz renk veren) volkanik mineraller karışmıştır. Bunlar arasında öne çıkanlar, karbonatit (kalsit ve diğer karbonat minerallerince zengin kayaç) ile kireç taşıdır. *Erken koyu yüzlü mallar* genelde kaba şekillidir, taban düz-geniş, duvarların eğimi belli-belirsizdir. *Bazalt-katkılı mallar* ise, hamura karışmış olan bazaltın etkisiyle ağırdırlar. Taban düz ama duvarlar daha eğimlidir (**Şekil 8**). Bazalt-katkılı kaplarda, yanlara kulp ya da sap ekleme geleneği yaygındır. Bu kapların erken örneklerinde boyama ve süsleme yoksa da, *Ön-Hassuna* evresine geçilirken bazı kapların boyandığı (**Şekil 9**), estetik kaygıların güçlendiği görülür. Çömlek üreticileri, geçiş sürecinde daha özenli eserlere imza atmışlardır: kaplara sap takma âdeti genelleşirken, bazalt-katkılı hamur yerine bitki-katkılı hamur kullanımı yaygınlaşmıştır (Nishiaki ve Le Mière, 2005, s. 62).

Şekil 8. "Proto-Hassuna Öncesi" (MÖ 7000-6700) Tell Seker el-Aheimar kapları (Nishiashi ve Le Mière, 2005, s. 61)

Tell Seker'de 6. tabakadan sonra (MÖ. 6700'lerde) Ön-Hassuna tipi çanak-çömlekler yaygınlaşıyor (Nishiaki ve Le Mière, 2008, s. 382). Arkeolojik bulgular, bu Kuzey Suriye yerleşiminin kültürel açıdan Bereketli Hilal'in batısına (Levant'a) değil doğuya (sonraki Halaf-Hassuna-Samarra hattına) ait olduğunu ortaya koymuştur. Yontma-taş geleneği de Doğu Bereketli Hilal (Kuzey Irak) ile bağlantılıdır (Nishiaki, 2016, s. 70).

Seker mimarisindeki değişimler, çok şaşırtıcı biçimde, yerleşimin 280 km. kadar kuzeyindeki Çayönü mimarisinin evrimini andırır. En erken Seker evleri küçük, dörtgen planlı ve taş döşemelidir. *Çanak-Çömleksiz Neolitik* sürerken oda sayısı artmış; duvarlar taş kaideler ile berkitilmiştir (MÖ 7200'ler). Alçıtaşının zemini sıvamakta kullanılışı ilk kez bu devirde gerçekleşir. *Çanak-Çömleksiz Neolitik* sona ererken odalar iyice büyür; zemini alçıtaşı ile sıvamak, yaygın bir geleneğe dönüşür. Tell Seker kazılarını

gerçekleştiren Nishiaki ve Le Mière'e göre, Tell Seker'deki mimari dönüşüm, Çayönü'nün 3 yapı evresine uymaktadır: Taş Döşemeli (MÖ. 8200-7500), Hücre Planlı (MÖ. 7500-7200) ve Geniş Odalı (MÖ. 7200-6700) yapı evreleri (Nishiaki ve Le Mière, 2005, s. 57). Ama Çayönü ile uyumun kronolojik olmadığı gerçeği asla gözden kaçırılmamalı. Seker ahalisi taş-döşemeli evler yaparken Çayönü'nde bu evrenin sonuna gelinmiş, hücre-planlı binaların yapımına geçilmişti. Yine de *geniş odalı ev* yapma geleneğinin iki uzak yerleşimde aynı zamanlarda uygulandığını söylemek mümkün. Acaba bu gerçek Çayönü ile Tell Seker arasında kültürel bir temasın kanıtı olarak okunamaz mı? Çanak-çömleksiz Neolitikte uzak yerleşimler arasında büyük benzerlikler saptayabiliyoruz, ama *Proto-Hassuna Öncesi* dönemde bu tip bağlantılar ve benzerlikler genelde kesintiye uğramıştır. Tell Seker, Çanak-Çömlekli Neolitiği başlatan yerleşimlerden biridir: Erken devirlerinde Güneydoğu Anadolu ile kültürel bağlantıyı sürdürürken, MÖ. 7. binyıl başlarında Kuzey Suriye-Irak'ı kapsayan yeni bir kültürün (Çömlekli Neolitiğin) doğumunu haber vermiştir.

Seker mimarisi, "Proto-Hassuna Öncesi" evrede hem süreklilikler hem kayda değer kopuşlar sergiler. Örneğin MÖ. 7000'den sonra duvarları taş kaideler ile besleme âdeti terk edilmiş, duvarlar bu nedenle dayanıksız hale gelmiştir; Hücre planlı yapılardan eser kalmamış, geniş-odalı evlerin varlığına dair kanıtlar da zayıflamıştır. Kesin olan, bu evrede Çayönü mimarisiyle paralellik kurmanın zorlaşmasıdır. Mimari alanda yaşanan değişim, maddi kültür için de geçerlidir. MÖ. 7000'e doğru Seker'de üretilen taş objelerin %60'ı obsidyen idi; MÖ. 7. binyıl başlarında ise, taş aletler içindeki obsidyen oranı 4 kat azaldı (%15). *Proto-Hassuna Öncesi*nde, "Çayönü aletleri" adıyla bilinen taş objelerin sayısında da belirgin düşüş oldu (Nishiaki ve Le Mière, s. 2005, s. 57, 59). O halde, Çanak-Çömlekli Neolitiğe geçilirken, Seker'in Çayönü etkileşim evreninden kopmaya başladığı söylenebilir. *Yakın Doğu'nun tamamına Anadolu'dan yayılan obsidyenin çakmaktaşı ile ikame edilmesi, Seker ile Güneydoğu Anadolu arasındaki fiziksel temasın da zayıfladığı yönünde yorumlanabilir.*

Tell Seker'in zengin bir geçim ekonomisine sahip olduğunu görüyoruz. Yerleşimde 34 tahıl çeşidi keşfedildi ki bunların 5'i Yakın Doğu'nun diğer yörelerinde de bolca tüketilen örnekler: buğday, aegilops, arpa, yulaf ve çavdar. Keşifler, ekonomide toplayıcılığın ekim faaliyetlerinden daha önemli olduğunu kanıtlıyor. Yerleşim ahalisi, bol miktarda tahıl stoku yapıyor olabilir, zira köyde fare kemikleri de bulundu. Arkeologlar, genelde fare ile tahıl ambarlarının varlığı arasında paralellik kurma eğilimindeler. Çağımızda Yakın Doğu'da pek yaygın olan (ekmek pişirmeye yarayan) "tandır" tipi fırınlar, Seker'de de mevcut. Tandırı ısıtmak için (bugün olduğu gibi) tezek yakıldığı sanılıyor. Hayvan dışkısının başka amaçlarla da kullanılmış olması, yerleşimde koyun-keçi çobanlığı yapıldığını kanıtlamaktadır (Portillo, Kadowaki, Nishiaki ve Albert, 2014, s. 109-110, 115-116).

Bulgular ve analizler, yerleşimde tüketilen hayvanların % 90'ının koyun-keçiden oluştuğunu gösteriyor. Ceylan avından gelen et, domuz ve sığır etinden çok daha fazladır (Russell, 2010, s. 44, 279). Köye toplayıcılık ve ekim faaliyetleri sayesinde giren tahıllar, hem insan hem hayvan yiyeceği olarak işlev görmüştür. İnsan tahılın tohumunu tüketirken, tohumun kabuğu (kapçık ya da kavuzu) hayvan yemi olmuştur; tahıl artıkları hayvan dışkısına karıştırıldığında da, tezek ve sıva malzemesi elde edilir (Portillo Albert, Kadowaki ve Nishiaki, 2010, s. 21, 28).

1.2. Tell Maghzalia

Maghzalia, Abra Nehri kıyısında, Yarım Tepe'ye 7,5 km. mesafede, Tell Seker'in (kuş uçuşu) 250 km. doğusunda konumlanır. Köy, kireçtaşı kayalarından oluşan bir tümseğin üzerine kurulduğu için tarıma pek elverişli değildir, ama mahalde keşfedilen tohum örnekleri ahalinin yine de kuru tarım yapabildiğini kanıtlıyor. Arkeologlar, kazılar esnasında bazısı evcil bazısı yabani çokça tahıl buldular: siyez ve gernik buğdayları, kavuzlu buğday, iki sıralı ve altı sıralı arpa, keten, mercimek, burçak... Zemin değilse de yağış rejimi tarıma uygundur. Yerleşime günümüzde düşen yıllık yağış miktarı 350 mm.'dir. Oraklar, hasat bıçakları, ezme taşları, değirmen taşları, havanlar

ve havanelleri, Tell Maghzalia ahalisinin çiftçiliğe geçmekte olduğuna işaret eder. Bu aletler, çok sonra kurulan Tell Hassuna'da olduğu gibi, bazalttan yapılmışlardır. Tell Seker ile de paralellik vardır: Erken dönemlerde yontma-taş objelerin 3/4'ü obsidyen iken, ilerleyen evrelerde çakmaktaşı objelerin sayısı obsidyeni geçmiştir (Maisels, 2001, s. 123-126).

Maghzalia'nın Seker'den ayrılan özelliği, burada çanak-çömleğin mevcut olmayışı, kilin yalnızca figürin/heykelcik yapmak için kullanılmasıdır. Yerleşimde sık rastlanan figürinler, boynuzlu hayvan ve oturan kadın temsilleridir. Bu objeler, hem yakın mesafedeki Telul eth-Thalathat ve Sotto'dakilere, hem de köyün yüzlerce km. doğusunda, Jarmo'da bulunanlara benzemektedir (Bader, 1993b, s. 67). Evet, Maghzalia'da çanak-çömlek yoktur ama onu Yakın Doğu yerleşimleri içinde özel kılan bulgular mevcuttur: malakit (bakır taşı) parçaları ve bakır bir bız. Bunlara ilk kez Maghzalia'da rastlanır (Munchaev, 1993, s. 250). Kimyasal analizler, bakırın Maghzalia'ya İran'dan (Luristan) geldiğini ortaya koyuyor (Bader, 1993b, s. 67). Bu önemli keşif, yerleşimin doğu ile iletişiminin Jarmo'yu aşıp Zağros'un daha uzak noktalarına kadar uzandığını kanıtlamıştır.

Bader, Tell Maghzalia ve Jarmo arasındaki benzerliklerin azımsanacak gibi olmadığını, iki yerleşim ahalisinin fiziki temas bile kurmuş olabileceklerini düşünüyor. Hatta ona göre, Maghzalia, Sotto ve Kültepe gibi *Ön-Hassuna köyleri,* kendilerinden pek uzaktaki *diğer Kuzey Mezopotamya höyükleri ile* (kuzeyde Cafer Höyük'ten doğuda Jarmo'ya kadar) *ortak bir kültürel-tarihi süreci paylaşıyorlardı*. 1500 km tutan bir hat boyunca çiftçi-çobanlık ve avcı-toplayıcılık birlikte yürütülüyor, maddi kültür öğeleri bir köyden diğerine hızlıca aktarılırken teknolojinin yayılımı kolaylaşıyordu. Toros-Zağros eteklerini birleştiren bu geniş bölgenin pek çok noktasında, aynı tip obsidyen dilgilerin, mermer bileziklerin, fırlatma (mızrak, ok) uçlarının ve kemik iğnelerin üretilip kullanıldığı saptanır. Ama buna bakarak (sonraki Hassuna, Samarra, Halaf gibi) *bölgesel kültürler* olgusunun hiç var olmadığını, Basra Körfezi ile Akdeniz arasındaki geniş coğrafyayı iskân eden yüzbinlerce insanın aynı kültüre mensup olduğunu söylemek de mümkün değil. Bader, bütün ortaklıklara karşın, MÖ. 6. binyılda Dicle'nin batısı ve doğusunda maddi kültürün yine de farklılaştığını, bunların ilkini Hassuna diğerini Samarra adıyla tasnif edebileceğimizi söylüyor (Bader, 1993b, s. 70-71).

Demek ki Maghzalia (Seker'den daha da fazla) MÖ. 8. binyıl sonlarına özgü *Çanak-Çömleksiz Neolitik* kültürü temsil etmektedir. Ama bazı bulgular orada da farklı bir kültür evreninin doğumunun yakın olduğunu haber verir. Alçı sıva ve asfalt parçaları üzerindeki izlere bakılırsa, Maghzalia'da hasırdan üretilmiş sepet örnekleri boldur. Hasır sepetler, şekil itibariyle Klasik-Hassuna çanak-çömleklerinin en tipik örneği "husking tray"e (*tahıl kabuklarını ayırmak için kullanılan tepsi*) benzemektedir. Bu tip eserler *Ön-Hassuna* kültüründe ortaya çıkmaya başladığı için belki de önceki dönem ile *Klasik-Hassuna* arasında bir bağlantıya işaret eder. Tell Maghzalia'yı sonraki dönem yerleşimlerine bağlayan diğer maddi kültür unsuru, cilalı mermer kaplardır. Maghzalia'da bulunan mermer kapların şekli basit, tabanları düzdür. Kaplar ve kadehler, daha sonra kurulan Kültepe'dekiler gibi özenli değildir (Maisels, 2001, s. 125). Maghzalia maddi kültürü, Kültepe dışında, bu ikisine yakın Sotto ile de paralellik sergiler. Örneğin kama-biçimli baltalar iki yerleşimde de mevcuttur (Bader, 1993b, s. 67).

Rus arkeologlar, Tell Maghzalia halkının avcılık-toplayıcılık, çobanlık ve tarımdan oluşan karma bir ekonomiye sahip olduğu kanaatindeler. Yerleşimde bulunan kemiklerin yalnızca % 40'ı evcil keçi-koyunlara aittir ve iki türün yapısal (morfolojik) açıdan evcilleşmeleri büyük olasılıkla Proto-Hassuna sona ererken gerçekleşmiştir. 150 km. güneydeki Umm Dabaghiyah'a benzer biçimde, Maghzalia'da en çok avlanan hayvanlar yaban eşeği ve ceylandı (zira bölge bu ikisinin otlandığı bozkırlara yakındı). Ayrıca, geyik, yabani sığır ve koyun-keçi avlanmıştır. Av çeşitliliğinin nedeni, köyün meşe ormanları ile bozkırların ve ovalar ile dağların kesişim noktasında kurulmuş olmasıdır (Maisels, 2001, s. 123-124). Av bol olunca etin yalnızca %58,4'ü evcil hayvanlardan gelmektedir ve avcılıktan yüz çevirmek henüz söz konusu değildir (Bader, 1993b, s. 67).

Tell Maghzalia'nın en eski evleri 10-12 m²'lik tek-odalı yapılardır. Duvar inşaatlarının temelinde 60-80 cm. eninde taşlar kullanılmış, bunların üzeri de kil topakları ile beslenmiştir. Yapım tekniği sonraki evrelerde pek değişmemiş, ama daha büyük evler inşa edilebilmiştir. Bunlardan birinin genişliği 100 m²'dir. Yapıda fırın olarak kullanılan bir bölme ile 1 m²'den dar *yiyecek saklama birimleri* de mevcuttur. Kazı başkanı Bader, yerleşimin çocuklar dâhil 100-150 kişi barındırdığını düşünmektedir (Maisels, 2001, s. 124-125; Bader, 1993b, s. 65-66).

Aralarındaki uzaklığa karşın, Tell Maghzalia ve Seker mimarilerinin ortak karakteristikler sergiledikleri belirtilmeli. Tell Maghzalia'da da zemin taş ve kil ile döşenmiş, alçıtaşı ile sıvanmıştır. Çatılar sazla örtülmüştür ve sazın üzerinde yine sıva vardır. Ama Maghzalia mimarisinin en özel yanı, yerleşimin uzun ve yüksek surlarıdır. Yerleşimin bir kenarı boyunca uzanan surun yüksekliği bazı noktalarda 2 m. kadardır (Munchaev, 1993, s. 250).

Sovyet arkeolog N. Bader, sur inşaatı ile Maghzalia'ya ulaşan obsidyen miktarının değişmesi arasında bağlantı olabileceğini iddia ediyordu. Yerleşimin ilk 5 tabakasında obsidyenin taş aletlere oranı ¾ iken, 6-12. tabakalarda 2/3'e gerilemiş ve surların inşa edildiği 13. tabakada ise çakmaktaşı ve obsidyen aletler eşitlenmiştir. 14. tabakadan sonra obsidyen girişi iyice geriler; yontmataş işçiliğinde çakmaktaşı kullanımı artar. Bader'e göre, duvar takas ağlarının düzensizleştiği, yolların güvensizleştiği ve köye obsidyen girişinin azaldığı bir çağda yapılmış olmalıydı. Hammadde dolaşımı belki de yol güvenliği sekteye uğradığı için azalmış; surlar da herhalde güvensiz bir ortamdan kazasız-belasız çıkmak için inşa edilmişti. Her durumda, Maghzalia yerleşiminin sur yapımından hemen sonra terk edildiğini görüyoruz ki bu hal güvenlik sorunlarına surların çare olmamasıyla açıklanabilir (Bader, 1993b, s. 66).

2. Kuzeyde *Geç Neolitik 2* ya da *Ön-Hassuna* (MÖ. 6700-6300)

"Hassuna kültürü" dendiğinde kastedilen asıl bölge, Musul'un batısına ve Tell Seker'in güneydoğusuna denk düşen (Sincar Dağı eteklerindeki) Cebel Sincar Ovası'dır. Seker'in aksine, burası Kuzeydoğu Suriye'yi değil Kuzeybatı Irak'ı kapsar. Ovada 7 önemli yerleşim kurulmuştur: Kültepe, Tell Sotto, Yarım Tepe, Maghzalia, Thalathat II, Hassuna ve Umm Dabaghiyah. Bu 7 yerleşimden biri olan Tell Maghzalia, Tell Seker'den daha sonra kurulmuş ve *Geç Neolitik 1*'i *Geç Neolitik 2*'ye bağlayan bir durak işlevi görmüştür. Thalathat II, Sotto ve onunla çok benzer bir kültüre sahip Umm Dabaghiyah, *Proto-Hassuna* (Geç Neolitik 2) yerleşimleridir. Yine *Proto-Hassuna* içinde incelenen Kaşkaşok II ise, Cebel Sincar Ovası'nın batısında, Tell Seker'in çok yakınında konumlanır. Adı geçen yerleşimlerden Tell Maghzalia *çanak-çömleksiz bir köy* iken, Tell Seker Yakın Doğu'nun en eski çanak-çömlek örneklerini barındırmıştır. Tell Sotto ile Umm Dabaghiyah da, *Proto-Hassuna* çanak-çömlek geleneğinin en önemli temsilcileri olarak görülürler (Maisels, 2001, s. 122-130; Nishiaki ve Le Mière, 2005, s. 55-56, 64-65; **Şekil 10**).

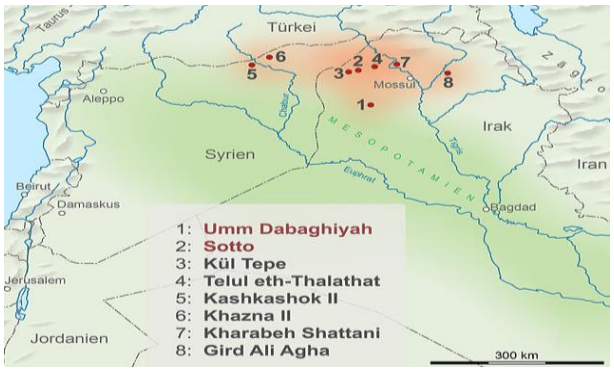
Ön-Hassuna maddi kültürü ve geçim ekonomisini incelemeye başlamak için en iyi örneğin Tell Kaşkaşok II olduğunu düşünüyoruz. Zira bu köy, Tell Seker'e çok yakın mesafede (Habur bölgesinde) kurulmuştur. Oysa diğer *Ön-Hassuna* yerleşimleri bu ikisinin 200 km. kadar doğusundadırlar. Kaşkaşok'ta bulunan kil kadın figürinleri bile (**Şekil 11**), bu köy ile T. Seker arasında kültürel yakınlık olduğunu görmek için yeterlidir. Başka alanlarda da bu tip benzerlikler saptanabilirse, Tell Seker'de şekillenen *Geç Neolitik 1* ile Kaşkaşok'un parçası olduğu *Geç Neolitik 2* kültürleri arasındaki sürekliliğin izleri sürülebilir.

2.1. Tell Kaşkaşok II: Taş Aletler

Tell Kaşkaşok, Habur Havzası yakınlarında 4 bağımsız höyük/tepeden oluşan bir sit alanı. 4 höyük de uzakça bir köyün adını taşıyorlar ama ayırt edilebilmeleri için hepsine birer numara verilmiş. Habur üzerinde yapılacak baraj nedeniyle hızlandırılan kurtarma kazıları 1986-1991 arasında yapılıp bitirildi. 4 höyükten biri olan Tell Kaşkaşok II, *Ön-Hassuna* devrinde kurulmuş ve varlığını

Klasik Hassuna'ya kadar devam ettirmiş görünüyor (Belcher, 2014, s. 281).

Kaşkaşok II kazıları, bu Habur yerleşiminin güneyde, batıda ve doğuda bulunan 150 ila 250 km. mesafedeki çok sayıda köy ile kültürel etkileşim içinde bulunduğunu kanıtlar. Japon arkeolog Nishiaki, 1990 tarihli bir eserinde, ilk kez Kaşkaşok'ta keşfedilen özel bir obsidyen objenin diğer yerleşimlerde de üretilmiş olabileceğini iddia etti. Onun *köşesi ya da köşeleri inceltilmiş obsidyen dilgi ve dilgicikler* (**Şekil 12**) olarak adlandırdığı obsidyen aletleri belki başka toplumlar da üretip kullanmışlardı, ama yakınlarda çalışan diğer ekipler bu özel aleti *dilgi* ya da *dilgicik* olarak tasnif etmektense onları *taşkalem*ler (İngilizce "burin") sınıfına dâhil etmişlerdi. Zira köşesi inceltilmiş dilgiler, özellikle "iç yüzde taşkalem"lere (İngilizce *burin plan*) çok benzemektedir. Nitekim Kaşkaşok'un 220 km. kadar güneyinde (Habur'un Fırat'la birleştiği noktada) kurulan Bukras yerleşimindeki benzer taş aletlere *sözde/pseudo-taşkalem* denmişti, zira bunlar o güne dek bilinen (gün yüzüne çıkarılan) taş aletlerden çok farklıydı. Nishiaki, Tell Kaşkaşok'ta derlenen özel dilgi/dilgicik örneklerinin yalnızca bu yerleşimde üretilmiş olamayacağını, yakın çevrede bu aletleri kullanan başka toplumların da bulunduğunu öne sürmüştür. O, yakın köyleri kapsayan kazı raporları ışığında, MÖ. 7. binyılın ilk yarısına ait Kuzey Suriye ve Kuzey Irak köylerini birbirine yaklaştıran *ortak bir yontmataş alet çantası*nın var olduğu iddiasının dikkate alınması gerektiğini savunmaktadır (Nishiaki, 1990, s. 5-6).

Şekil 10. **"**Ön-Hassuna" ("Dabaghiyah-Sotto") çanak-çömlek grubunun üretildiği yerleşimler

Bunların ikisi Habur Havzası'nda (Kaşkaşok II, Khazne II), altısı Cebel Sincar Ovası'nda bulunur ("Umm Dabaghiyah-Sotto-Kultur", *Wikipedia–Deutsch*, https://de.wikipedia.org/wiki/Umm_Dabaghiyah-Sotto-Kultur)

Nishiaki'nin kastettiği Yukarı Fırat ve Dicle arasını içeren coğrafya, eğer tek kenarı 225 km. olan kare gibi düşünülse, 50000 km²'yi bulan genişçe bir alandır. Buna göre, Tell Kaşkaşok yalnızca doğusundaki diğer Ön-Hassuna yerleşimleri ile değil, batı ve güneydeki (Ön-Hassuna kültürü ile bağları zayıf görünen) çok sayıda yerleşim ile de etkileşim içinde olmalı. Peki, köşeleri inceltilmiş dilgiler hangi işlevleri görüyordu? Nishiaki'ye bakılırsa, (*taşkalem*lerin aksine) bunlarla sert maddeler kesilemezdi; inceltilmiş köşeler kırılgandı, bunlar ancak yumuşak nesneleri kesmeye yarardı. Uzunlukları 2 ila 4 cm. olan dilgilerin 10 kadarı bir seri halinde düz ya da oval bir "sap"a monte edilirlerse, inceltilmiş köşeler sayesinde *keskin dişlerden oluşan testere gibi bir alet* (bir orak) elde etmek mümkündü (Nishiaki, 1990, s. 11).

Şekil 11. Ön-Hassuna yerleşimi olarak kurulan, zamanla Halaf kültür evrenine eklemlenen Tell Kaşkaşok'ta Tell Seker'deki örneğe çok benzeyen ama ondan 1000 yıl sonra üretilen oturan kadın figürinleri (Fortin, 1999, s. 74-75)

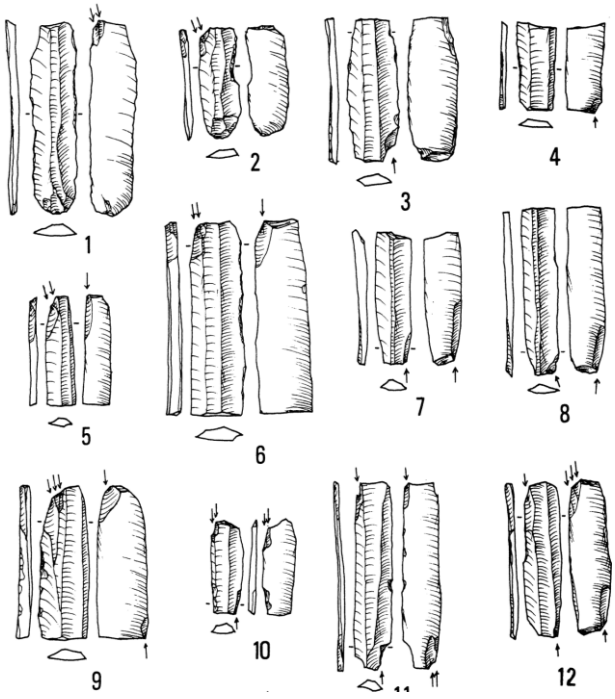
Kaşkaşok'ta ne yazık ki *dilgilerin birer diş gibi dizilmesiyle elde edilen oraklar* keşfedilemedi. Bu nedenle Nishiaki'nin iddiası ilk bakışta *mantıklı bir çıkarım* olmanın ötesine geçmez. Ama iddianın temellerinin zayıf olduğu ve tamamen spekülasyona dayandığı da sanılmamalı. Marie-Claire Cauvin, 1973 yılında (Tell Kaşkaşok II'nin

150 km. batısındaki) Aswad'da bitüme bulanmış dilgiler keşfetmişti; o, bunların yapıştırıcı işlevi gören bitüm/asfalt yardımıyla bir sapa gömüldüklerini ve dilgi serilerinin orak imalatında kullanıldığını düşünüyordu (Cauvin, 1973, s. 103, 105). Cauvin, varsayımını görünür kılmak için taş parçalarının oval bir orak *sap*ına nasıl gömüldüklerini (dizildiklerini) gösteren bir çizimi okurlarıyla paylaşmıştı. Japon arkeolog Nishiaki, aynı modeli kullanıp *köşeleri inceltilmiş dilgiler*in böylesi oraklar elde etmek için üretilmiş olabileceğini varsaydı ve Cauvin'in çizimini Tell Kaşkaşok'ta bulunan dilgilere uyarladı (Nishiaki, 1990, s. 12; **Şekil 13**).

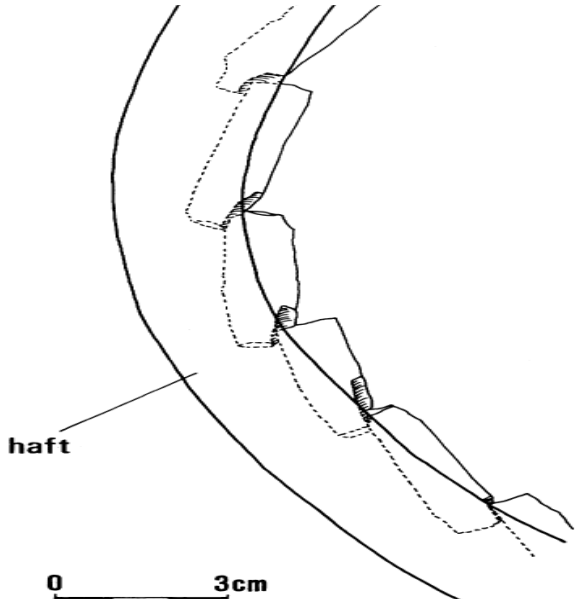
Nishiaki, Kaşkaşok II (Habur Havzası) dilgileri ile yine Fırat'a katılan ama daha batıda bulunan Balik nehir havzasındaki örneklerin benzeştiklerini fark etmişti. Havzanın 3 yerleşiminde (Mafraq Slouq, Sabi Abyad, Damişliyya) köşeleri inceltilmiş dilgiler mevcuttu; ayrıca bu üçü de, Kaşkaşok gibi, *Çanak-Çömleksiz Neolitikten Çanak-Çömlekli Neolitiğe geçiş* sürecini temsil ediyorlardı (Nishiaki, 1990, s. 12).

Orak imalatında kullanıldığını varsaydığı obsidyen aletlerin Diyarbakır bölgesinde de bilindiğini fark eden Y. Nishiaki, *Kaşkaşok tipi dilgiler*in yayılımı ile Anadolu obsidyeninin Suriye-Irak'a taşınması arasında bağlantı olduğuna inanıyordu (Nishiaki, 1993, s. 144). Zaman, Yakın Doğu'da kültürel temasın boyutu hususunda onu haklı çıkardı. *Köşeleri inceltilmiş dilgiler*, Fırat'ın bir değil iki kolu (Habur ve Balikh nehirleri) üzerinde de yaygın kullanıma sahipti. Y. Nishiaki, aradaki ufak farklar nedeniyle, *ince köşeli dilgiler*i "Tell Kaşkaşok (Habur) tipi" ve "Balikh tipi" olarak ikiye ayırıyordu ama ikisinin de aynı işlevleri gördüklerinden kuşku duymuyordu. Öte yandan, MÖ 7. binyıl kültürünü tanımak açısından kilit bir yerleşim olan Tell Seker'de iki tipe ait örnekler bulundu. Nishiaki, Seker'de *Erken (Çanak-Çömleksiz) Neolitik* çağın sonlarına doğru Balikh tipi dilgilerin kullanıldığını ama *Geç (Çanak-Çömlekli) Neolitik*te "Kaşkaşok tipi ince köşeli dilgiler"in yaygınlaştığını saptamıştı (Nishiaki, 2011, s. 462).

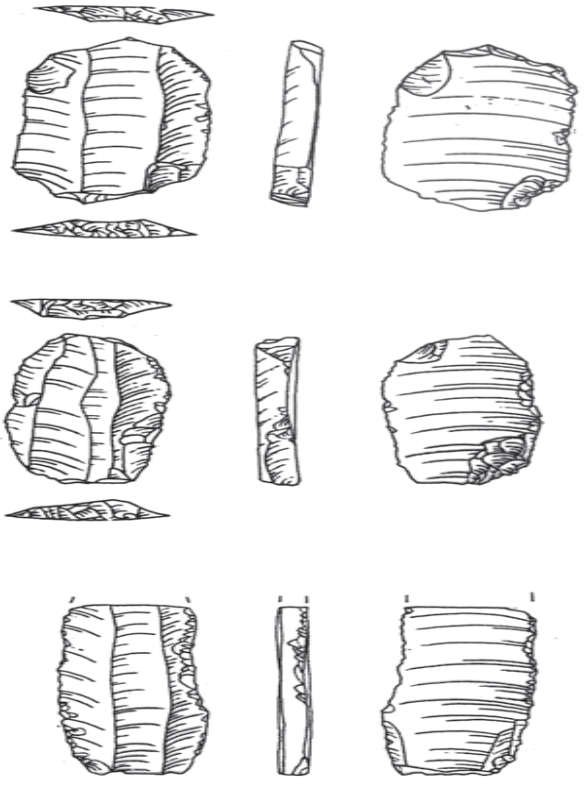
Öyle ise, Tell Seker taş işçiliğinin gelişiminde ilkin batının (*Balikh Havzası*) kültürel etkisi baskın iken Habur halkları zamanla yaratıcı güçlerini keşfedip *köşesi inceltilmiş dilgi* üretimine özgün katkılar sunmuş olabilirler. Kaşkaşok ve Seker, ikisi de Habur Havzası'na ait -aralarında 50 km. mesafe bulunan- yerleşimlerdir. Belki de bunlar Yakın Doğu'nun en eski çanak-çömleklerinin ortaya çıkışında olduğu gibi, Habur tipi *köşesi inceltilmiş dilgi* üretiminin gelişip yaygınlaşmasında da öncü rol oynamış köylerdi. Önceki satırlarda, Seker'in çömlek üretiminde ilerleme kaydederken Çayönü tipi taş aletlerden uzaklaştığı belirtilmişti. *Köşesi inceltilmiş dilgiler*i kapsayan son veriler ise, Seker'le Balikh Havzası arasındaki bağın da zayıfladığını ve Habur toplumlarının obsidyen alet üretiminde yerel motifleri devreye sokabildiğini gösteriyor. Belki de Güneydoğu Anadolu (Yukarı Fırat ve Dicle) ile Habur (Orta Fırat) arasındaki etkileşimin temelinde kuzeyden güneye doğru gerçekleştirilen nüfus hareketleri (kolonileşme) vardı ve Habur'a göç eden gruplar anayurtlarından getirdikleri bilgi ve teknikleri zamanla yenilemişlerdi. Pek tabii böylesi bir kolonileşmenin kanıtı olabilecek verilerden yoksunuz.

Şekil 12. Tell Kashkaşok II'de (Habur Havzası) bulunan "köşeleri inceltilmiş dilgiler" (Nishiaki, 1990, s. 7)

Şekil 13. Nishiaki'ye göre Tell Kaşkaşok yerleşiminde bulunan 2-4 cm. uzunluğundaki "köşeleri bilinçli olarak inceltilmiş" obsidyen dilgiler, yapıştırıcı işlevi gören bitüm sayesinde oval ya da düz bir sapa (*haft*) gömülmüştü; inceltilmiş köşeler birbirine bakıyor ve orakların keskin bileşenlerini oluşturuyorlardı (Nishiaki, 1990, s.12).

Şekil 14. Mezra - Teleilat Höyüğü'nde (Urfa) keşfedilen "tepeleri kesilmiş" dilgiler (Coşkunsu, 2011, s. 392)

Ne var ki Güneydoğu Anadolu ile Kuzeydoğu Suriye arasındaki kültürel etkileşimin MÖ. 7. binyılın ilk yarısında kesildiği düşünülmemeli. Y. Nishiaki, Diyarbakır bölgesinde de *köşesi inceltilmiş dilgiler* kullanıldığını saptamıştı. Ona göre, bu tip aletlerin yayılım alanı, belli dönemleri ve bölgeleri tanımlamayan *kültür evrenleri*nin sınırlarını aşmaktaydı; obsidyenin Yakın Doğu'nun neredeyse tamamına ulaşmasını sağlayan takas ağları, obsidyen işçiliğinin de geniş bir satıhta (*çoğul katkılar* ile) yenilenip çeşitlenmesine olanak tanıyordu. İşte bu yüzden, Balikh ve Habur "kültür"leri, gerek taş işçiliği gerekse çanak-çömlek üretimindeki farklılıklarda ayrışsalar bile, onları birbirine bağlayan (ortaklaştıran, benzeştiren) unsurlarda buluşuyorlardı (Nishiaki, 1993, s. 144). Mezra-Teleilat Höyüğü'ndeki (Urfa) bulgular ise, yalnızca Orta Fırat'ı değil Yukarı Fırat ve Dicle'yi de içine alan geniş bir etkileşim alanının varlığına işaret eder. Bu yerleşimde keşfedilen *köşeleri bilinçli olarak yontulmuş dilgiler* ile *Balikh ve Habur dilgileri* arasında bariz benzerlik vardır (Coşkunsu, 2011, s. 393; **Şekil 14**). M. Teleilat, Çanak-Çömleksiz Neolitikten Çanak-Çömlekli Neolitiğe *geçiş*i temsil eden bir yerleşim olduğuna göre, Yakın Doğu'nun en kalabalık bölgelerinin MÖ 7000'lerde ortak bir taş işçiliğinde birleştiklerini söylemek olasıdır. Tabii *köşeleri inceltilmiş dilgiler*in bu geniş bölgenin ilk neresinde ortaya çıktığını saptamak çok zor bir iştir.

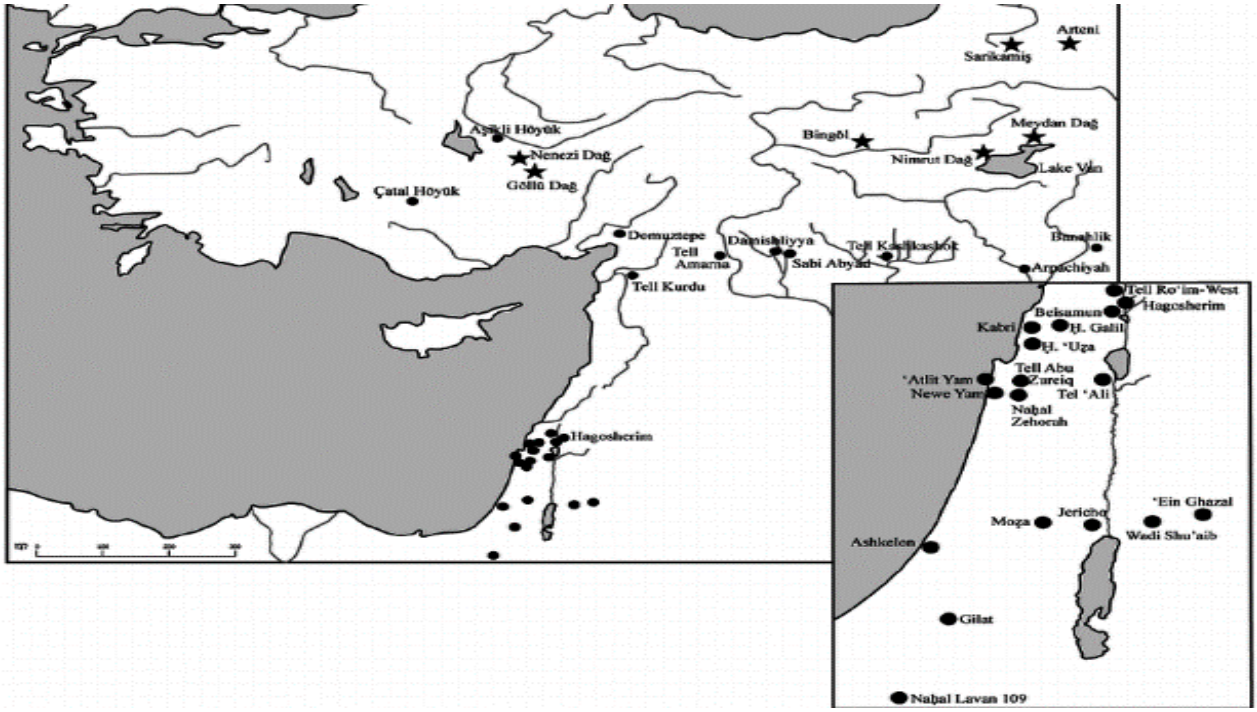
*Yakın Doğu etkileşim alanları*nın ne denli geniş olduğunu anlamak için bakmamız gereken son yer, Balikh ve Habur havzalarının 600 km. güneyinde konumlanan Güney Levant (İsrail) köyü Hagoşrim'dir. Yerleşimin Anadolu'daki obsidyen ocaklarına uzaklığı (kuş uçuşu) 700 km. olduğu halde, burada obsidyen aletlerin çakmaktaşı muadillerine oranı 1'e 47'dir. Güney Levant'ın en fazla obsidyene sahip *Erken Neolitik* yerleşimi Hagoşrim'in önemli bir özelliği, burada MÖ. 6. binyıl boyunca *köşeleri inceltilmiş dilgi*lerin kullanılması (Schechter vd., 2013, s. 509, 511-512). O halde, Balikh (Halaf-Öncesi) ve Habur (Ön-Hassuna) havzalarında üretilen *köşeleri ince dilgiler*in benzerleri, Güney Levant'a ancak Halaf döneminde (yani kabaca 1000 yıl sonra) ulaşmış

olmalıdır. Bu tablo bize Yakın Doğu toplumlarının taş ve obsidyen işçiliği bakımından çok uzun erimli, *kültür evrenleri*ni / *arkeolojik dönemler*i aşan bir etkileşim içinde olduklarını gösteriyor.

Hagoşrim ahalisinin alet yapmak için kuzeyden getirttiği obsidyenin menşei çoğul. Obsidyen çekirdekler, Güney Levant'a Göllü Dağ (Kapadokya), Nemrut ve Meydan dağları (Van Gölü çevresi) ile Bingöl'den gelmiştir. Sivri ve kesici alet yapmaya yarayan obsidyen, Hagoşrim ve 20'ye yakın Güney Levant köyünde daha bulunur (Schechter, Marder, Barkai, Getzov ve Gopher, 2013, s. 513; **Şekil 15**). En güneydeki Nahal Lavan, Hagoşrim'den 300 km. uzaktır. Anadolu obsidyeninin Güney Levant'a giriş kapısı Hagoşrim, ham obsidyenin ve Anadolu-Suriye-Irak sınırlarındaki obsidyen işçiliğinin Güney'e tanıtılması ve ulaştırılmasında aracı rol oynamış olmalı.

2.2. Tell Kaşkaşok II: Yapılar ve Çanak-Çömlek Bulguları

Bu Ön-Hassuna yerleşiminin ilk sakinleri, çamura şekil vererek *dörtgen planlı ama küçük odalı evler* inşa etmişlerdi. Çamurdan kasıt, kerpiç değil, *tauf* ya da *adobe* olarak adlandırılan sıkıştırılmış kil topaklarıdır. Odaların zemini de alçıtaşı ile sıvanmıştır. Oda köşelerinde bulunan ve herhalde tahıl depolamaya yarayan çukurlar da alçı sıvalıdır. Yerleşimden derlenen bitki ve hayvan kalıntılarına bakılırsa, geçim ekonomisi 3 unsura dayanmaktadır: çiftçi-çobanlık, avcılık ve toplayıcılık. Taş bulguların bir kısmı, sürtme taş endüstrisine ait ezme-öğütme taşlarıdır. Kil bulguların başında ise, elle düzeltilmiş kaba kaplar gelir (**Şekil 16**). Bunların çoğunluğu, *bitki-katkılı düz kâseler*dir. Köyde ayrıca iyi fırınlanmış *perdahlı ve/veya boyalı kaplar* mevcuttur; boyalılar genelde geometrik desenlidir (Nishiaki, 1995, s. 161-162; Nishiaki, 2018).

Şekil 15. Orta ve Doğu Anadolu'da çıkan obsidyen, MÖ. 7. binyıl boyunca Yakın Doğu'nun en uzak noktalarına taşındı. Güney Levant'ın en güneyindeki Nahal Lavan 109 yerleşiminde bile Anadolu obsidyeni saptanmıştır. Oysa Anadolu'daki obsidyen yatakları ile N. Lavan 109 arasındaki mesafe 1500 km.'dir. Güney Levant'ta en çok obsidyene sahip yerleşim Hagoshrim'dir; ayrıca burada Kaşkaşok'ta üretilen "köşeleri inceltilmiş dilgi/dilgicik" örneklerinin benzerleri keşfedilmiştir (Schechter vd., 2013, s. 510). Demek Kuzey Mezopotamya ile Güney Levant arasındaki bağlantı hammadde akışı ile sınırlı değildi, toplumlar yüzlerce km. uzaktaki diğer Yakın Doğu halklarından taş işçiliğinde kaydedilen ilerlemeleri öğrenip uygulamaya koyabilmişlerdi.

Şekil 16. Habur-Fırat yerleşimi Tell Kaşkaşok II'den yalın çanak-çömlek örneği (Nishiaki, 2018)

Kaşkaşok maddi kültürü, Habur Havzası'ndaki yakın köylerle (Khazne II; Tell Bukras) benzer karakteristiklere sahiptir. Ama yerleşimin Cebel Sincar Ovası ya da Kuzeybatı Irak'taki Umm Dabaghiyah, Tell eth-Thalathat, Sotto ve Yarım Tepe I ile bağlantısı çok daha güçlüdür (Nishiaki 1995, 161-162; Nishiaki, 2018). Saydığımız bu yerleşimleri (Tell (Kaşkaşok dâhil), Ön-Hassuna kültürünün bileşenleri olarak tasnif eden arkeologlar var. Belki de işin aslı görünenden daha karmaşık. Zira Habur, *Ön-Hassuna*'dan başka, sonraki devirlerde yaygınlaşan (Hassuna ile de çağdaş olan) Samarra ve Halaf kültürlerinin etki alanlarında kalan bir coğrafya. Habur'un Geç Neolitikteki durumu şu formülle özetlenebilir: MÖ. 6100'den itibaren Hassuna ve Samarra çanak-çömlekleri Kuzey Mezopotamya boyunca yaygınlaştı. Öyle ki "Standart Hassuna" ve "Klasik Samarra" denen kapları birbirinden ayırmak bile zordur. Kısacası, yalnızca çömlek buluntularını temel alarak Habur'da *kültürel sınırlar* çizmeye kalkışmak kesinlikle mümkün değildir. Halaf, bu sentezin üzerine inşa edilmiştir ve "ani/apansız" bir kültürel değişmenin değil, (Balikh Vadisi, Habur Havzası ve Kuzeybatı Irak'ta) keramik teknolojisi+sanatında kaydedilen uzun soluklu gelişmelerin eseridir. Arkeolojik bulgular, MÖ. 7. binyıl toplumlarının atalarına nazaran hareketli olduklarını, çobanların otlak bulmak için sık sık köylerini terk etmek zorunda kaldıklarını ve bu nedenle köy nüfusunun kışın artıp bahar ve yaz aylarında azaldığını ortaya koyuyor (Nieuwenhuyse ve Suleiman, 2016, s. 49-50). Bu "hareketli" yaşam, çömlek teknolojisi ve bezeme teknikleri kadar diğer maddi kültür unsurlarının da geniş bir alanda çok hızlı yayılmasını sağlamış olabilir. Demek ki Geç Neolitikte *sabit-geçirimsiz (dış etkilerden azade ve izole) kültürlerden söz etmek olanaksızdır*. Ön-Hassuna, Hassuna-Samarra ve Halaf çanak-çömlekleri, çok boyutlu ve uzun zamana yayılan bir etkileşim evreninin bileşenleri olarak şekillenmişlerdir. O halde, bu çanak-çömlek stillerinin *mutlak (arı/katışıksız) kültürler* oluşturduğu gibi fahiş bir yanılgıdan uzak durulmalıdır.

2.3. Umm Dabaghiyah

Ön-Hassuna dendiğinde ilk akla gelen yerleşim Umm Dabaghiyah'tır, zira Seker keramikleri ortaya çıkarılana kadar Yakın Doğu'nun en eski çanak-çömleklerinin bu *Geç Neolitik* köyünde üretildiğine inanılıyordu. U. Dabaghiyah çömlekleri boyalı ya da astarlıdır, kazıma ve boyama tekniği ile bezenmiştir. MÖ. 6900-6300 arasında iskân edilen Umm Dabaghiyah, dörtgen planlı ve çok-odalı evlerden oluşur. Evler dışında, besin depolamaya yarayan çok bölmeli geniş yapılar da mevcuttur. Dabaghiyah'ın düzeni, çağdaşı olan Tell Hassuna'nın kuruluş şemasına benzer. İkisinde de dörtgen planlı geniş evler ve toplumun bütüne ait *besin depoları* mevcuttur. Dabaghiyah'ın farkı, kurak ikliminden dolayı tarıma ve hayvancılığa elverişli olmaması ve işte bu yüzden geçim ekonomisinin merkezinde hala avcılığın bulunmasıdır. Yerleşimde ele geçen kemiklerin % 70'i yaban eşeğine, % 20'si ceylana ve yalnız % 10'u evcil koyun-keçilere aittir. Hassuna'da ise, (herhalde köy *besin üretimi*ne daha elverişli bir coğrafyada kurulduğu için) besicilik ve kuru tarım yapılır. Hassuna çömlekleri, kronolojik açıdan daha eski olan Dabaghiyah'takilere kıyasla özenlidir ama çömlek teknolojisinde büyük ilerleme kaydedildiği de söylenemez (Liverani, 2014, s. 48).

D. Kirkbride 1970'lerin başında Umm Dabaghiyah'ı keşfettiğinde onun bir tarım köyü olduğundan neredeyse emindi. Ama çöllere hayli yakın olan yerleşimin suyu kıttı. Böylesi bir

höyükte kolayca tarım yapılamazdı. Çevrede ağaç ve ormanlık alan da bulunmadığından, Dabaghiyah ahalisi odun ve kereste elde etmekte zorlanmış olmalı. Ama stepe ve çöllere yakınlığın avantajları da vardı: Av hayvanı boldu. D. Kirkbride, bu veriler ışığında tezini değiştirdi, Dabaghiyah'ın takas ağları üzerinde konumlanan ve *Geç Neolitik* ticaretinde *aracı* rol üstlenen bir kasaba ile bağlantılı (belki onun *uydu*su) olduğunu öne sürdü. Bu varsayıma göre, yaban eşeği ve ceylan avlayan insanların kurduğu Umm Dabaghiyah, yakınlarda bulunan devasa kasabanın örgütlediği ticarete katılıyordu. Bölgeden çevreye av eti, deri, post ve boynuz gönderiliyor; karşılığında obsidyen ve tahıl (yabancı mallar) getiriliyordu. 1970'ler ve daha sonra yapılan çalışmalar, Kirkbride'ı bir ölçüde doğruladı. Umm Dabaghiyah'ın kuzeyinde Maghzalia adlı bir tarım köyü vardı; o ve ona benzer köyler ile Umm Dabaghiyah arasında takas ilişkisinin olması gayet doğaldı. Ama yakın çevrede Kirkbride'ın öne sürdüğü gibi *ticari üs* işlevi gören bir kasaba asla keşfedilmedi. S. Mithen bu nedenle Dabaghiyah'a dair farklı bir varsayım geliştirdi: Burası avda uzmanlaşmış gruplar için mevsimlik bir kamp yeri idi. Avcılar, aslında yakınlarda bulunan bir ya da daha fazla yerleşime mensup kişilerdi. Bunlar Dabaghiyah'a herhalde av mevsiminde geliyor; bitkisel besinlerini, tahıllarını ve taş aletlerini yanlarında getiriyor; av mevsimi sona erdiğinde de av etiyle beraber köylerine dönüyorlardı. Mithen'e göre, et yaban eşeklerine yükleniyor; avcılar post-deri, et, toynak ve hayvan yağına karşılık tahıl ve taş alet gibi kendilerinde bulunmayan mallara sahip olabiliyorlardı (Mithen, 2003, s. 433-434).

2.4. Tell Sotto

Günümüzden birkaç on-yıl önce arkeologlar arasında *Ön-Hassuna kültürü* gibi terimler yaygındı. Bu ifadeden kasıt, Tell Hassuna yerleşiminin en alt katında bulunan (köyün en eski devirlerine ait) çanak-çömleklerin *Ön-Hassuna keramiği* olarak adlandırılması ve daha sonraları yakın köylerde benzerleri keşfedilince *bu kapların yayılım alanının ortak bir kültürü temsil ettiğinin düşünülmesi*dir. Buna göre, Hassuna'nın boyalı (özenli ve süslemeli) kaplarının aksine, Ön-Hassuna çanak-çömlekleri daha yalın ve basitti. Kazılar ilerledikçe, bu yalın kaplara Cebel Sincar Ovası'nın başka köylerinde de (Kültepe, Sotto ve Umm Dabaghiyah'ta) rastlandı; *Ön-Hassuna* yerine de *Dabaghiyah-Sotto kapları* terimi yaygınlaştı (Tekin, 2015b, s. 18; **Şekil 17**).

Dabaghiyah-Sotto ya da *Proto-Hassuna* çanak-çömleğinin en belirgin özelliği yalın bir hamura sahip olmasıdır. Genellikle bu çanak-çömlek grubunun açık bej renkli hamuruna yoğun organik madde katılmıştır. Yeteri ısıda ve sürede pişirilmediklerinden cidarları koyu özlü olup cidar kalınlıkları bir santimetreden fazladır. Gevşek bir dokuya sahip olmalarından dolayı çabuk kırılmakta olan bu kaplar, küresel gövdeli ve yuvarlak diplidir. Boyunlu veya keskin karınlı iri örnekleri de mevcuttur. İri boyunlu kapların üzerinde kimi zaman, çoğunluğu yarım ay şeklinde olan, kabartma şeklinde eklenti (*appliqué*) görülmektedir (Tekin, 2015b, s. 18-19).

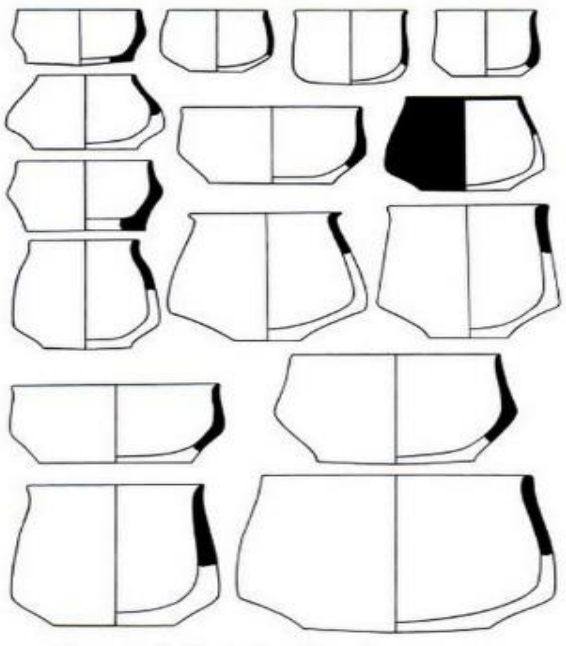
Çanak-çömlek bulguları, mimari özellikler, taş işçiliği, geçim ekonomisi… Bu 4 unsur da, Habur Havzası'nı Cebel Sincar Ovası'na bağlayan ortak kültürel karakteristiklerin varlığına işaret ediyor. Seker ile Maghzalia nasıl benzer maddi kültür unsurlarına sahipse, birbirlerine çok yakın Maghzalia ve Sotto'nun ilk evleri de dörtgen planlı, küçük (12 ila 15 m²) ve tek-odalı (Maisels, 2001, s. 127). Ancak iki yerleşimin duvar inşaatlarında kullanılan malzemenin tamamen aynı olmadığı belirtilmeli. Maghzalia yapı duvarlarında *sabit şekli olmayan kil topakları*; Sotto'da ise, *"tauf" da denen, sıkıştırılıp şekil verilerek güneşte kurutulmuş çamur (kil) bloklar* kullanılmıştır. Sotto ile Tell Maghzalia'yı birbirine yaklaştıran bir başka unsur, ikisinde de birer adet minik bakır obje bulunmuş olmasıdır (Mithen, 2003, s. 436).

Tell Sotto son derece küçük bir yerleşim. Bader, burada çocuklar dâhil yalnızca 25-35 kişinin yaşadığını tahmin ediyor. Yerleşimde 9 insan cesedine rastlanmış ve bunların 8'i 1-3 yaşındaki çocuklara ait. 6 çocuk bedeni büyük keramik kaplara konmuş, diğer ikisi pek derin olmayan çukurlara yatırılmış (Bader, 1993b, s. 68). Gerek ev gerek ceset sayısı, yerleşim nüfusunun ne denli küçük olduğunu kanıtlıyor. Mithen, buranın yarı-zamanlı bir yerleşim olmadığına, özellikle yazın

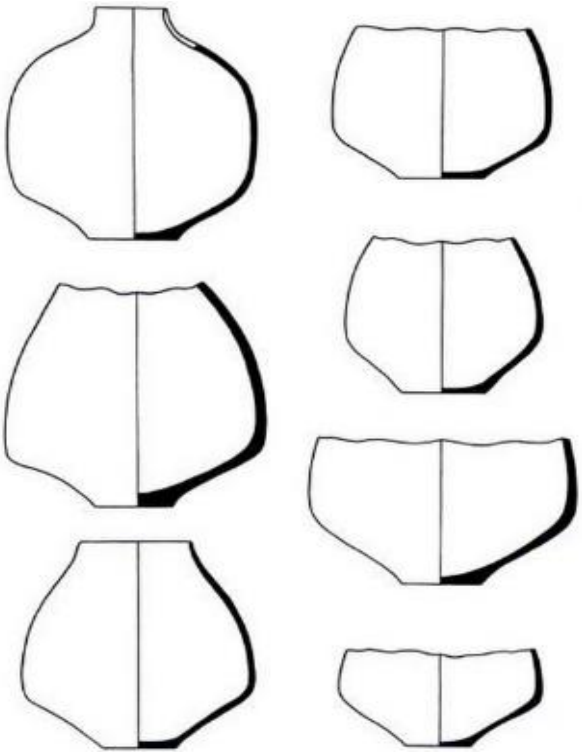
iskân edildiğine ve nüfusun bir kısmının kışı Umm Dabaghiyah'ta geçirdiğine inanıyor. Ona göre, bazısı da burayı tamamen terk edip yakınlardaki Yarım Tepe'ye taşınmıştı (Mithen, 2003, s. 436).

Sotto'ya kültürel açıdan en yakın iki Cebel Sincar yerleşimi, onun yalnızca 3 km. uzağında kurulan Yarım Tepe ile yine yakınlarda konumlanan Kültepe'dir. Yarım Tepe ile Sotto halkları arasındaki etkileşim kanallarının yoğunluğundan kuşku duymamak gerek. Birinde oturan, zamanla evini taşıyıp diğerine yerleşmiş bile olabilir. İki köyün maddi kültüründe çok fazla ortaklık var. Örneğin ikisinde de mimariye *çok-odalı dörtgen planlı evler* hâkim. Ama Kültepe, Umm Dabaghiyah ve Yarım Tepe'de keşfedilen geniş evlerden eser yok Tell Sotto'da (Bader, 1993c, s. 41, 45, 47).

Öte yandan, iki yerleşimde de vişne renkli çanak-çömlek parçalarına rastlanmıştır. Sovyet kazı başkanı Bader, bu kapların yerleşimde üretilmediğini ve dışarıdan geldiğini düşünüyor; bu tip kapların bol bulunduğu coğrafyalar ise, Çatalhöyük (Konya), Sakçagözü (Antep) ve Mersin'dir (Bader, 1993c, s. 45-46). Öyle ise, *Cebel Sincar Ovası'nın neredeyse obsidyenin gittiği her bölge ile etkileşim-takas ilişkileri içinde bulunduğu öne sürülebilir mi?*

Şekil 17. Tell Sotto yerleşiminde bulunan en tipik çanak-çömlek formları (Bader, 1993b, fig. 3.8)

Şekil 18. Kültepe'nin *Ön-Hassuna* evresine ait yalın mutfak kapları (Bader, 1993a, s. 58, fig. 4).

2.5. *Ön-Hassuna* yerleşimleri ile Zağros eteklerindeki Jarmo arasında kültürel temas izleri

Evet, Sotto maddi kültürünün benzeştiği coğrafyalar Habur Vadisi ve (kendisinin de parçası olduğu) Sincar Ovası ile sınırlı değil. Sotto ile 350 km. güneydoğusunda bulunan Jarmo (MÖ. 7000-6000) yerleşiminin maddi kültürü büyük ölçüde paraleldir. Yalın kaplara uygulanan *appliqué* desenler, paralelliği yansıtan öğelerin başında gelir. Sotto ile Jarmo'daki omurgalı kâseler arasında da bariz benzerlikler vardır. Ayrıca, her iki köyde de perdahlı kaplar fırınlandıktan sonra boyanmıştır; taş kaplar ikisinde de dışa çekik ağızlıdır. Hepsinden önemlisi, iki köyde de keramikler şekillendirilirken hazır kalıplar kullanılmıştır. Bazen bu kalıplarla (hamur yumuşak iken) içeriden dış yüzeye doğru baskı uygulanmış, kabın dışında estetik ve/veya işlevsel çıkıntıların oluşması sağlanmıştır. İnsan ve hayvan biçimli desenler için de kalıp kullanıldığı görülüyor. İki uzak yerleşimi ortaklaştıran bir başka unsur, silindir taş boncuklardır. Özellikle Jarmo "silindir boncuklar"ı, kısa sürede yaygınlaşacak olan *Hassuna taş-kil mühürler*inin öncüsü (prototipi)

olarak değerlendirilebilir. İki yerleşimdeki taş bilezikler arasında da benzerlik görmemek mümkün değildir. Nihayet, Jarmo ve Sotto'da gün yüzüne çıkarılan *kama biçimli küçük baltalar* da birbirlerinden ayırt edilemeyecek ölçüde benzeşmektedir (Maisels, 2001, s. 127-128).

Peki, 350 km. mesafedeki Jarmo ve Tell Sotto yerleşimlerine ait maddi kültürün böylesi paralellikler sergilemesi ne anlama geliyor? Maisels, Tell Sotto verilerini sıraladıktan sonra, onun Umm Dabaghiyah ile *aynı kültür evreni*ne dâhil olduğunu ve bu ikisinin Klasik Hassuna kültürünün ortaya çıkışında öncü roller üstlendiklerini ifade ediyor (Maisels, 2001, s. 128) ama Jarmo ile Tell Sotto'nun *aynı kültür evreni*ni paylaştıklarını asla söylemiyor. Herhalde bunun nedeni, Jarmo'nun Habur Vadisi ve Cebel Sincar Ovası gibi *yerleşimler öbeği*nden uzakta konumlanması ve izole bir köy görüntüsü vermesi. Ortak maddi kültür unsurları saptayarak yakın köyleri aynı "kültür evreni"nin parçaları olarak tasnif eden yaklaşımın en büyük açığı da burada. Tasnif dışında kalan pek çok yerleşim, *aynı kültür evreni*ni paylaştığı varsayılan diğer yerleşimlerden aslında o kadar da apayrı bir kültüre, teknolojiye ve geçim ekonomisine sahip değil. Obsidyen talebi/akışı ve yontmataş işçiliğinin Anadolu-Suriye ve Güney Levant'ı nasıl da aynı çizgiye getirdiğini gördük. Aynı hal diğer maddi kültür unsurları, örneğin çanak-çömlek için de geçerli. Fırınlanmış kil kaplar, ilk ortaya çıktıkları MÖ. 7000-6900'den başlayarak inanılmaz bir hızla yaygınlaşıyor ve 6700 sonrasında Yakın Doğu'nun tamamında *besin üretimi*ne dayalı geçim ekonomisine eklemleniyor. Kültürel ve teknolojik aktarımların bu kadar yoğun olduğu bir dünyada "kültür evrenleri" tarif etmek ya da onları birbirinden ayıran sınırları çizmek hiç kolay değil.

Jarmo, doğu (Zağros) ile batıyı (C. Sincar Ovası) birbirine yaklaştıran bir *aracı yerleşim / etkileşim noktası* olabilir. Zira Seker çanak-çömleklerinin ortaya çıkışından on-yıllar sonra keramik bilgisi ve tekniklerinin dalga dalga dört bir yana yayıldığını ve MÖ. 6900-6800'e kadar Zağros'a ulaştığını görüyoruz. Aslında Jarmo'nun kurulduğu yıllarda kültürel temas içinde olunan coğrafya Zağros idi; Jarmo'nun erken çanak-çömlekleri Tepe Sarap ve Guran'da bulunan örneklere benziyordu. Ama çok geçmeden Tell Sotto ile temas yoğunlaştı (Price ve Arbuckle, 2013, s. 444). Özetle, Jarmo 7. binyılın ilk yarısında Torosları Zağros'a bağlayan hat (Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye, Kuzey Irak ve Batı İran) boyunca yaşanan her türden kültürel ve teknolojik dönüşümün taşıyıcısı olabilir. Maddi kültür kadar geçim ekonomisi de bu hattın ortak bir yaşam tarzında buluştuğunu kanıtlıyor.

Halaf-Öncesi Balikh Havzası'nda ve *Ön-Hassuna* evresini yaşayan Habur ile Cebel Sincar'da olduğu gibi, Jarmo'da da tüketilen etin yarısı besicilikten (keçi, koyun) diğer yarısı avdan (ceylan, yaban öküzü, kızıl geyik, yaban eşeği) geliyor. Diğerlerindeki gibi, Jarmo'da da evcil ve yabani tahıllar (gernik buğdayı, siyez buğdayı, arpa) birlikte tüketiliyor; yani çiftçiliğe geçilmiş ama toplayıcılık da sürüyor. *Ön-Hassuna* köylerinin çoğunda rastladığımız gibi, Jarmo'da da duvarlar *tauf* (kalıplı çamur) ile yapılmış. Çanak-çömlek bilgisi ve *paketlenmiş çamurla duvar örme tekniği* Jarmo'ya yabancı (ithal) unsurlar gibi görünüyor. Zira iki hususta da yerlilerin sıfırdan acemice (el yordamı ile) ürettiği ilk-örnekler mevcut değil. McC. Adams, çömlek ve *tauf* bilgisinin Jarmo'ya girişi ile Anadolu obsidyenin uzun-mesafeli yayılımı arasında bağlantı olduğu kanaatinde. Ona göre, obsidyen takasını örgütleyen bir Jarmolu erkek batıda tanıştığı bir kadınla evlenip onu Jarmo'ya getirmiş, bu yabancı eş Jarmo ahalisine çanak-çömlek yapmayı ve *tauf* tekniği ile duvar inşa etmeyi öğretmiş bile olabilir (Maisels, 1993a, s. 104-105).

Jarmo'yu Tell Sotto yerine Tell Maghzalia ile karşılaştırdığımızda da benzer sonuçlara ulaşıyoruz. Duvarların *tauf* ile inşa edilmesi, iki yerleşimde de obsidyen kullanımının yaygın olması, yontma-taş işçiliğinde görülen paralellik, çiftçilik ve çobanlığa ek olarak avcılık ve toplayıcılığın sürdürülmesi, Maghzalia ile Jarmo'nun pek çok açıdan benzeştiğini kanıtlıyor. Maghzalia taş işçiliği ise, hem 500 km. batısındaki Mureybet ve Ebu Hureyre (Kuzey Suriye), hem 300 km. kuzeybatısındaki Çayönü (Diyarbakır), hem de güneydoğusunda kalan Jarmo ile ortak karakteristikler sergiliyor (Maisels, 1993a, s. 105-106). Özetle, Ön-Hassuna kültürünün etkilendiği

ve etkilediği alan, içinde yer aldığı Cebel Sincar Ovası ile sınırlı değildir, aksine Ön-Hassuna maddi kültürü Zağros'tan Yukarı Fırat ve Dicle'ye dek uzanan çok geniş bir *etkileşim evreni*nin parçası ve sonucu olarak görülebilir.

2.6. Kültepe, Thalathat II, Ginnig

Kültepe ve Sotto'nun en erken evrelerine ait kaplar (**Şekil 18**), bu ikisinin coğrafi yakınlıkları nedeniyle birbirlerine çok benzemektedir. Onlara Yarım Tepe'yi de katarsak, 3 yerleşimin çapı 10 km. olan küçük bir daire içinde kaldıklarını görürüz (Bader, 1993a, s. 58; Maisels, 2001, s. 128).

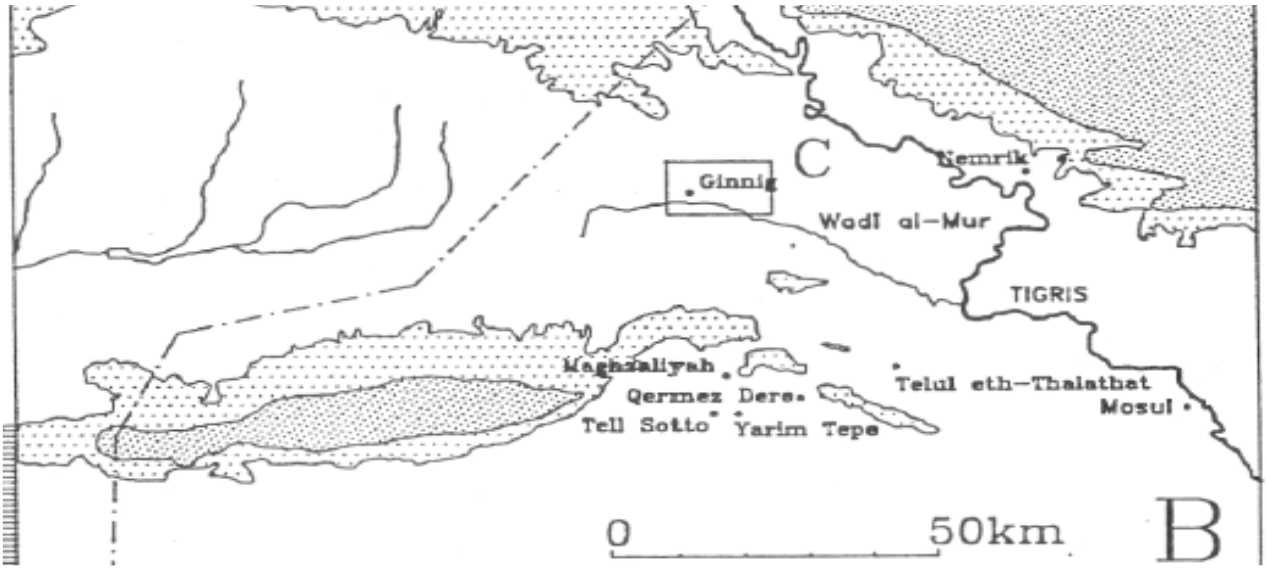
İki kazıda da görev alan Bader, Kültepe ve Sotto'nun aynı tip yontma-taş aletler ürettiklerini; konu taş kaplar olduğunda ise, Umm Dabaghiyah'ın da onlarla aynı maddi kültürü paylaştığını ifade ediyor. Özellikle 3 çeşit mermer kap her 3 yerleşimde de kullanılmıştır. Bunların ilki, sarımtırak mermerden yapılmış derin kâse; ikincisi küre-şekilli pembe kap; üçüncüsü, malzemesi beyaz mermer olan oval kâsedir. Beyaz oval kâselerin aynısına 350 km. güneyde, Samarra kültür evrenini en iyi yansıtan Orta Dicle yerleşimlerinden Tell es-Sawwan'da da rastlandığını belirtelim (Maisels, 2001, s. 129-130).

Thalathat II, Ön-Hassuna maddi kültür topluluğunu incelemek için gözden kaçırılmaması gereken başka bir yerleşim. Maghzalia'dan doğuya doğru 50 km. kadar ilerlediğimizde sırasıyla Kültepe, Sotto ve Yarım Tepe'yi geçip en son Telul eth-Thalathat'a varıyoruz. Burası 5 höyükten oluşan bir sit alanı. Höyükler, birbirlerinden rakamlarla ayırt edilmiş. Thalathat II, *Ön-Hassuna* maddi kültür öğelerine sahip bir höyük (Nishiaki, 1995, s. 153).

1956'dan 1976'ya kadar 4 kazı dönemi gören Thalathat II'de toplam 16 tabaka/seviye (*level*) tespit edildi. En eskisi olan 16. tabakada hiç yapı izi yok. 15. tabakada ise, *tauf*-duvarlı evler ve pişirme çukurları belirmeye başlıyor. Bu höyükte bulunan keramikler, Tell Sotto, Dabaghiyah ve Hassuna 1a'dan bilinen saman katkılı yalın-bezeksiz kaplardır. Yerleşimde çanak-çömlek dışında, diğer *Ön-Hassuna* köylerinde olduğu gibi insan ve hayvan biçimli kil figürinler ile süs objeleri de mevcut. Taş işçiliğinde obsidyenin payı Seker ve Maghzalia'da olduğu kadar yüksek değil (yalnızca % 25). Obsidyenin kökenine dair analiz yapılmamış olsa da, arkeolog Nishiaki, örneklerin renginden (gri – koyu füme – siyah karışımı) hareketle bunların Doğu Anadolu'dan geldikleri kanaatindedir. Obsidyen topluluğu içinde çekirdek sayısı azdır; öyle ise, objelerin yerleşime ham değil mamul (yontulmuş) halde ulaştıkları iddia edilebilir (Nishiaki, 1995, s. 154-155).

Thalathat II'nin 45-50 km. kadar kuzeybatısında bulunan Ginnig (**Şekil 19**), *Ön-Hassuna* kültürünün sınırlarını araştıran bir metinde mutlaka yer alması gereken bir höyük. Zira Ginnig, Cebel Sincar Ovası'ndaki (Kuzey Irak) pek çok *Ön-Hassuna* yerleşiminin aksine, MÖ. 7. binyıldan daha önce (Çanak-Çömleksiz Neolitik dönemde) kurulmuş; Keramikli Neolitiğe geçtiğinde de hem *Ön-Hassuna* öncesine ait maddi kültürünü muhafaza etmiş, hem de güneydeki komşularında ortaya çıkan teknik-kültürel gelişmeleri kendine uyarlamayı başarmış. Ortada sanki eski ile yeninin birbiriyle kaynaştığı bir sentez var.

Yerleşim, *tauf* duvarlı, dörtgen planlı ve zemini katı çamurla sıvanmış evlerden oluşuyor. Bitki (çoğunlukla da saman) katkılı hamurla üretilen çanak-çömlekler, epey düşük ısıda pişirilmiş; keramiklerin cidar kalınlığı da 8 ila 15 mm. Çanak-çömleklerin şekli özellikle U. Dabaghiyah'taki örneklere benziyor. Ginnig'de yalnızca yalın/kaba çömlekler bulunabildi; bunlara boyama, kazıma ve eklenti (appliqué) gibi süsleme amaçlı işlemler uygulanmamış. Oysa Tell Sotto, Umm Dabaghiyah ve Yarım Tepe I'de (miktarı hep az olmakla birlikte) mutlaka "iyi mallar" denen süslemeli kaplar da üretilmişti. Kazı ekibi, Ginnig kaplarının Umm Dabaghiyah ve Thalathat II'deki çanak-çömlek teknolojisi ve stili ile uyumlu olduğunu inkâr etmiyor; ama ekibin iddiasına göre, Ginnig'te bulunan örnekler güneydeki çanak-çömleklerden daha eskiler (Campbell ve Baird 1990, s. 65-66, 70, 72).

Şekil 19. Dikdörtgen içindeki höyük Ginnig'dir. Onun 50 km. güneyinde 4 *Ön-Hassuna* yerleşimi görülüyor: Maghzalia, Sotto, Yarım Tepe (Kültepe de orada) ve daha doğuda Thalathat II. Ön-Hassuna yerleşim grubu içinde görünen Kermez Dere ve (Ginnig'le aynı hizadaki) Nemrik daha eski höyüklerdir. Bunların tarihi *Çanak-Çömleksiz* Neolitiğe uzanıyor (Campbell ve Baird, 1990, s. 66)

Bu çok önemli bir iddia… Zira Ginnig keramikleri Seker'deki örnekler kadar eski ise, o zaman *Ön-Hassuna* çömleklerinin öncüllerinin birbirinden bağımsız olarak iki farklı coğrafyada üretildiklerini kabullenmemiz gerekecek. Ginnig'teki parçalar gerçekten daha ilkel bir çömlek teknolojisinin (alanda atılmış ilk adımların) ürünleri gibi görünüyorlar. Anlaşılan Anadolu-Suriye-Irak sınır bölgelerini iskân eden halklar, birden fazla yerleşimde çanak-çömlek üretme deneyi yapmışlardı; hemen her köy benzer teknolojik olanaklara sahip olduğu için, aynı devirlerde birkaç yerde keşfedilen çanak-çömlek bilgisi çok kısa sürede bütün Yakın Doğu'ya yayılabildi.

Yontma-taş bulguları ilk bakışta Thalathat II ile Ginnig'in aynı geleneği paylaştıklarını gösterir. Ama taş işçiliğine daha dikkatli bakılınca, Ginnig halkının *Çanak-Çömleksiz Neolitik*ten devraldığı tekniklerden vazgeçmediği, onlarla yeni bilgileri kaynaştırdığı anlaşılır (Nishiaki, 1995, s. 160).

1- Ginnig yontma-taş işçiliğinde iki yöntem birlikte uygulanmıştır: a) ısıl işlem ile taşı gevrekleştirme, b) taş hazır hale gelince baskı tekniğiyle yongalama. Thalathat II'de ise bu ikili yönteme hiç başvurulmamış. 2- Ginnig'te düzeltili taş aletlerin %15'i uçlardan oluştuğu halde, Thalathat II'de oran yalnızca % 2'dir. 3- Ginnig'te 28 uç bulunmuştur ve bunların tamamı "Nemrik uçları" denen yaprak ya da elmas biçimli gruba aittir. Thalathat II gibi *Ön-Hassuna* köylerinde ise Nemrik uçlarından eser yoktur ve Levant'a özgü Byblos uçları üretilmiştir. 4- *Ön-Hassuna* yerleşimleri, kendilerinde bulunmayan obsidyeni Anadolu'dan getirtmeye çok istekliydiler. Nispeten az obsidyene sahip Thalathat II'de bile toplam taş miktarının %25'i obsidyen iken, Ginnig'te oran %3'ün altında idi (Nishiaki, 1995, s.160).

Sonuçta, Ginnig taş topluluğu ve işçiliği, yerleşimin çağdaşı olan 50 km. güneydeki *Ön-Hassuna* köylerinden çok MÖ. 8. hatta 9. binyılda Kermez Dere ile Nemrik'te kullanılmış taş aletlere ve taş işçiliğine benzemektedir. Kazı ekibi bu yüzden Ginnig'in *9-8. binyıllar maddi kültürünü 6. binyıla bağlayan, zanaatı ve geçim ekonomisi süreklilik sergileyen bir yerleşim* olduğunu düşünüyor. Ama öte yandan Ginnig'i Thalathat II ve Maghzalia'nın temsil ettiği *Ön-Hassuna* kültüründen çok farklı bir yere koymak da kolay değil, öyle ki Ön-Hassuna'nın Ginnig gibi daha eski "yerel" kültürler sayesinde oluştuğu bile öne sürülebilir. Zira *Ön-Hassuna* adıyla sınıflandırılan Cebel Sincar Ovası höyüklerinin hemen tamamı MÖ. 7. binyılda kurulmuş: Bölgenin 7. binyıl öncesinde yerleşime açılmamış olması, Ginnig'de ifadesini bulan "yerel" ve *eski geleneklerle*

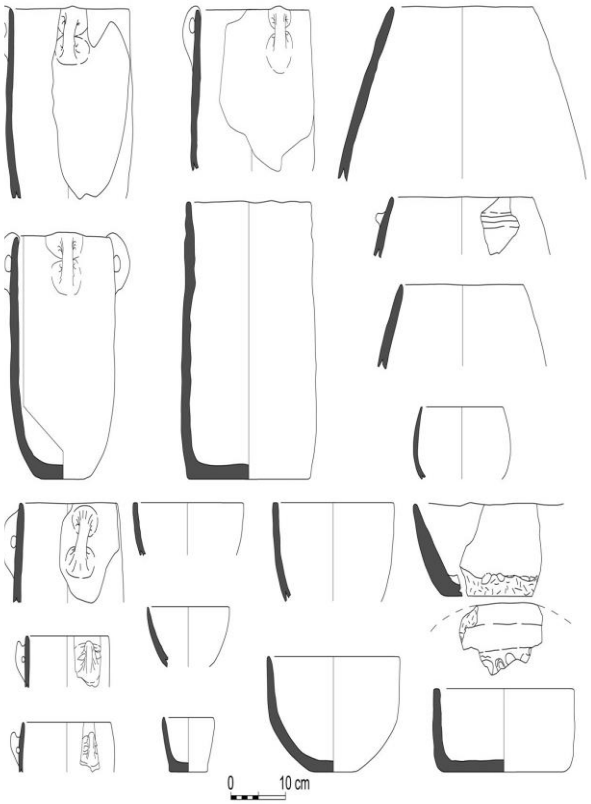
süreklilik arz eden kültürü daha da özel kılıyor. Ön-Hassuna'dan daha eski olan Çanak-Çömleksiz Neolitik yerleşimler hep kuzeyin dağ yamaçlarında ya da batının (Habur gibi) nehir boylarında kurulmuştu. Buraları iskân eden çiftçi-çoban gruplar, 7. binyıla damga vuran kuraklaşma nedeniyle step bölgelerine yakın (hayvan otlatmak ve yeni tarım arazileri açmak için elverişli) güney ve doğudaki "bakir" topraklara göz dikmiş olmalılar. Bunlar herhalde zaten doğum sürecindeki *Ön-Hassuna* kültürünü yeni geldikleri coğrafyalarda atalardan miras bilgiler-teknikler üzerine inşa etmişlerdi (Nishiaki, 1995, s. 160-162). Eğer bu açıklama doğru kabul edilirse, *Habur'da kurulan* Tell Seker ile *Cebel Sincar Ovası'nın kuzeyindeki* Ginnig'in Çanak-Çömleksiz ve Çanak-Çömlekli devirleri/kültürleri birbirine bağlayan "aracı" yerleşimler olduğu; Cebel Sincar'da buluşan (büyük olasılıkla anayurtları farklı) toplumların orada *Ön-Hassuna* adıyla bilinen sentezi yarattıkları öne sürülebilir.

2. 7. *Geç Neolitik 2*'de (MÖ. 6700-6300) Balikh Vadisi: Sabi Abyad, Damişliyya ve Aswad

Erken çanak-çömlek örneklerine *Ön-Hassuna* coğrafyası (Kuzeybatı Irak) ve onunla bağlantılı olduğu anlaşılan Habur (Kuzeydoğu Suriye) dışında da rastlanıyor. Balikh Vadisi'nde Tell Sabi Abyad ve Damişliyya, Fırat üzerindeki Kuzey Suriye yerleşimi Tell Halula II, Türkiye'nin Suriye sınırına yakın Mezra-Teleilat ve Akarçay Tepe (iki höyük de Birecik-Urfa'da bulunmaktadır), erken çanak-çömlek üretiminde ilk akla gelen yerleşimlerdir (**Şekil 2**). Yukarı Dicle'de erken keramik bulgularına sahip tek kazı bölgesi ise Salât Camii Yanı'dır (Bismil-Diyarbakır). Kuşkusuz besin depolama ihtiyacına karşılık geldiği, pişirme işlerini kolaylaştırdığı ve taş kaplara nazaran hem bol hem hızlı üretildiği için, çanak-çömlek yapma bilgisinin Yakın Doğu toplumları içindeki yayılımı hiç zaman almamış; yeni kaplar Bereketli Hilal'in tamamında hemen benimsenmiştir. Kil kaplar uzun vadede artı-ürünün telef olmasını önlemiş; yiyeceğin pişirilerek tüketilmesi sayesinde beslenme rejimi daha sağlıklı hale gelmiş; bu nedenle çocuk ölümleri ve salgınların azalması ise, nüfus artışlarıyla sonuçlanmıştır (Nieuwenhuyse ve diğ. 2010: 72). Geç Neolitik toplumları çanak-çömlek teknolojisinin bu denli önemli sonuçlar doğuracağını tabii ki bilemezlerdi ama (kendileri icat etmemiş ve başkalarından öğrenmişlerse) ilk tanıştıkları anda bile kil kapların gündelik yaşamlarını nasıl kolaylaştıracağını kavramış olmalılar.

İlk çanak-çömlekler perdahlı ve *mineral-katkılı* iken, 7. binyıl ortalarında *bitki-katkılı* yalın kaplar onların yerini alır (**Şekil 20 ve 21**). Bunların bir kısmı saz/hasır örme malzeme ile düzeltilip şekillendirilmiş örnekler (Nieuwenhuyse, Akkermans ve Van der Plicht, 2010, s. 74-75, 77). Kuzey Levant ve Kuzey Mezopotamya'da pek yaygın olan *bitki-katkılı yalın kaplar*a "standart kap" da denir (Nieuwenhuyse vd., 2015, s. 55). En eski kil kapların Seker ve Ginnig'de üretilmiş olmaları mümkün ama besini pişirmek-saklamak-taşımak için yapılan kaplar muazzam bir hızla yaygınlaşıyor. Nitekim *Ön-Hassuna* çanak-çömlekleriyle neredeyse eş-anlı olarak, Balikh ve Fırat havzalarında da keramik eserler ortaya çıkmıştır.

İlk ele alınması gereken yerleşim, 4 höyükten oluşan ve tarihi MÖ 7050'ye giden Tell Sabi Abyad. Höyüklerin en eski olanları, toplam 5 hektara yayılan Sabi Abyad I ile 1-2 hektarlık alanları kaplayan Sabi Abyad II ve III'tür. 2 binyıldan fazla iskân edilen I. höyük, içinde farklı maddi kültür topluluklarını barındırmıştır. İlk kaplar, MÖ. 7000-6800 arasında üretilmiş; kulplu kaplar herhalde pişirme işlerinde kullanılmıştı. Başlarda sayısı çok olan boyalı çanak-çömlekler zamanla azalmış, *bitki-katkılı yalın kaplar*ın sayısı ise sürekli artmıştır. Bu durumda, boyalı ve süslemeli çanak-çömleklerin estetik amaçlarla üretildiği ama kullanım değerleri fazla olmadığı için yalın kaplara duyulan ihtiyacın MÖ. 7. binyıl ortalarına doğru belirgin hale geldiği söylenebilir. Öyle ki Sabi Abyad toplumu ilk dönemlerde kıymet verdiği bezemeli kaplardan sonraları tamamen vazgeçmiş gibidir. Bunların yeniden değer görmeye başlaması için birkaç yüzyıl beklemek gerekecektir (Nieuwenhuyse vd., 2010, s. 74, 76, 78, 83).

Şekil 20. Tell Sabi Abyad'da keşfedilen *Bitki-katkılı yalın kaplar*, MÖ. 6700-6400'e ait olup "Ön-Hassuna" çanak-çömlekleri ile çağdaştırlar (Nieuwenhuyse vd., 2010, s. 75).

Şekil 21. Sabi Abyad'da bulunan yalın kaplar, diğer Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant yerleşimlerinde olduğu gibi büyük ve ağırdır. Örneğin ortadaki çömleğin uzunluğu 37,7 cm'dir (Akkermans, 2014, s. 1462).

Sabi Abyad örneğini izleyerek Kuzey Levant ve Kuzey Mezopotamya toplumlarını birleştiren (aynı noktada buluşturan) bir geçim ekonomisinin ana hatlarını çizebiliyoruz. MÖ. 7. binyıl başlarında öncelikle keçi-koyun besiciliği (hareketli çobanlık) ve ikinci olarak ekim faaliyetlerine (yerleşik çiftçiliğe) dayanan geçim ekonomisinin 3. ayağı avcılık idi. Avcılık, bariz iklim değişikliklerinin (özellikle kuraklaşmanın) yaşandığı MÖ 6300-6200'e dek Yakın Doğu insanının besin kaynakları içinde önemli yer tutuyordu; ama *Geç Neolitik 3* olarak adlandırılan dönemde (MÖ. 6300-6000) av hayvanı bulmak güçleşince Anadolu-Suriye-Irak sınırlarında yaşayan gruplar ihtiyaç duydukları etin büyük kısmını besicilikten sağlamaya başladılar; *Geç Neolitik 3*'te hayvanlar süt ve yün için de beslenir oldu, Tell Sabi Abyad gibi merkezlerde sığır besiciliği de koyun ve keçi çobanlığı kadar önemli hale geldi (Russell, 2010, s. 43, 280-281, 283).

Sabi Abyad'ın yalnızca 15 km. kuzeyinde konumlanan Tell Damişliyya, erken dönemlerinde (MÖ. 6600-6400) güneydeki komşusuna benzer bir geçim ekonomisine sahipti. Çobanlık orada da keçi-koyun sürüleri (besi hayvanlarının %75-80'i) ile yürütülmüş; ikinci sırayı domuz ve sığır almıştır (% 15-20). İki yerleşimde de av eti tüketimi sürekli azalmış ve % 5'in altına kadar inmiştir. Damişliyya'nın 20 km. kuzeyinde de Tell Aswad vardır. Balikh Havzası'na ait bu 3. yerleşim de MÖ. 7. binyıl başlarında kurulmuş. Aswad hayvan kalıntılarına baktığımızda, coğrafi yakınlığa karşın bazı toplumlar arasındaki farklar hemen kendini gösterir. Aswad'da tüketilen etin %55'i yine koyun-keçi çobanlığından gelse de, sığır ve domuz besiciliği (% 20) kadar önemli bir başka geçim etkinliği, %20 ile ceylan avıdır (Russell, 2010, s. 44, 279). Bu oranlar hesap edilirken *tanımlanabilir cins ve türlere ait kemiklerin sayısı* (NISP) temel alınmış. Domuz ve sığır iri hayvanlar oldukları için bunların beslenme rejimindeki payı belki de % 20'den daha fazla idi; ama diyet içindeki gerçek oranlar ne olursa olsun, Aswad'da ceylan avının diğer *Geç Neolitik* yerleşimlere nazaran önemli bir geçim kalemi olduğuna şüphe yoktur.

2. 8. Habur'un Fırat'a Katıldığı Noktada Tell Bukras (MÖ. 7. Binyıl)

Geç Neolitik 1-2 kültürünün temel özelliklerini kavramaya çalışırken coğrafyayı çeşitlendirmekte-genişletmekte sonsuz yarar var. Örneğin Orta

Fırat'ın en önemli yerleşimlerinden Bukras bize bu bölge ile C. Sincar Ovası arasındaki kültürel yakınlığa dair veriler sunuyor. Umm Dabaghiyah'ta olduğu gibi, Tell Bukras'ta da tarımın ekonomi içindeki payı sınırlı. Ama burada da (çoğu evcil değil yabani olmakla birlikte) kuzeyde tüketilen bitkisel ürünlerin pek çoğuna rastlayabiliyoruz: Gernik buğdayı, siyez buğdayı, kavuzsuz buğday, arpa, bezelye ve mercimek (Van Zeist ve Waterbolk-van Rooijen, 1985, s. 131). 2,75 hektarlık yerleşimde fırınlar, tahıl ambarları, değirmen taşları bulunmuştur; ancak tarım toplumlarının alâmetifarikası olan oraktan iz yoktur (Mellaart, 2000, s. 1043). Bukras'ta koyun-keçi besiciliği yapılmış ama bu türlerin henüz evcilleşmemiş olanları da tüketilmiştir. Köyde koyun sayısı keçiden 4 kat fazla olup bu tablo 200 km. kuzeybatıdaki Fırat yerleşimi Ebu Hureyre II ile uyumludur (Merrett ve Meiklejohn, 2007, s. 129).

Bukras mutfak kapları 3 çeşittir: küçük taş kâseler, beyaz (alçıtaşı) kaplar ve kil çömlekler. Bizim açımızdan önemli husus, Bukras'taki kil kapların T. Aswad örneklerinden genç olmaları (Mellaart, 2000, s. 1043). Bu durumda, Bukras toplumu çömlek işçiliğini 200 km. kuzeyde bulunan Balikh Vadisi yerleşimlerinden öğrenmiş olabilir. *Orta Fırat yerleşimi Bukras, Fırat'a katılan Balikh ve Habur nehirleri üzerindeki köylerin aksine izoledir.* Belki Bukras'ın 2,75 hektar gibi görece geniş bir alana yayılması da yakınlarda başka yerleşim olmamasından kaynaklanıyordu. Acaba ilkin kuzeyde beliren çömlekçilik güneye (Bukras'a) Balikh-Habur'un akış yönünü izleyerek mi inmişti?

2. 9. *Geç Neolitik 1-2* ya da *Erken ve Orta Halaf-Öncesi* Dönemde (MÖ. 7000-6300) Fırat Havzası'nda Maddi Kültür ve Geçim Ekonomisi: Tell Halula Örneği

Kuzey Suriye'de Orta-Yukarı Fırat üzerinde konumlanan Tell Halula, erken çanak-çömleklerin üretildiği bir başka merkez. 8 hektarlık yayılım alanı ile benzerlerinden pek büyük olan Tell Halula, MÖ 7900-5300 arasında 2600 yıl iskân edilmiş (Gómez, Cruells ve Molist, 2014, s. 125). 40 tabaka ya da iskân evresine sahip Halula'nın 20. ve 38. tabakaları *Çanak-Çömlekli Neolitik* çağa karşılık geliyor. Bu devirlerin en erken evresi, MÖ 7000-6600'e tarihlenmiş ve *Erken Halaf-Öncesi* olarak adlandırılmış. Bu tarihler, C. Sincar Ovası ve Habur Vadisi'ndeki *Proto-Hassuna Öncesi*ne denk düşmektedir. Bu evrede üretilen çanak-çömleğin %44'ü kahverengi ya da siyah hamurlu perdahlı kaplardır; bunlardan başka bitki-katkılı kaplar ile cilalanmış kaliteli kaplar (*iyi mallar*) da mevcuttur. *Orta Halaf-Öncesi* adıyla bilinen ve MÖ 6600-6300'e tarihlenen ikinci evre ise, aşağı yukarı *Proto-Hassuna* ile çağdaştır. Balikh ve Habur Vadisi'nde olduğu gibi, Orta Fırat'ta da bu devirde öne çıkan çanak-çömlekler, "saman-katkılı yalın kaplar"dır. Bunlara ek olarak boyalı ve *appliqué* işlemi görmüş kaplar da vardır (Molist vd., 2013, s. 443, 446).

Kuzey Levant-Mezopotamya'da yaygın bir uygulama olan ev duvarlarının temeline iri taşlar koyma geleneği, Tell Halula mimarisinde de var. Dörtgen-planlı evlerin zeminleri erken devirlerde sıvanmış; ama zamanla bu adet terk edilmiş ve zemini döverek sıkılaştırma yöntemine geçilmiş. Halula taş işçiliğine gelince, bu hususta da bazı Ön-Hassuna yerleşimleri ile paralellikler saptanıyor. 1- Kaşkaşok II'deki (Habur) köşeleri inceltilmiş dilgiler burada da mevcut. 2- Thalathat II'de (Cebel Sincar Ovası) olduğu gibi, Tell Halula'da da obsidyen çekirdek bulunamamış; bu ikisinde de obsidyen aletler yerleşim-dışında üretilip oralara hazır/mamul halde getirilmiş olmalılar. 3- Ginnig'te obsidyenin bütün yontmataş bulgular içindeki oranı %3'ün altında idi; Halula'da da aletler genelde çakmaktaşından yapılmış ve obsidyen miktarı %2,5'tan fazla değil (Molist vd., 2013, s. 445, 449). Demek ki Halula, obsidyen takas ağının uzağında idi; Habur ve Cebel Sincar'daki pek çok yerleşimin aksine Anadolu'dan buraya çok az obsidyen gelmişti.

Halula'yı 400 km. doğusundaki Ginnig ile karşılaştırmak yararlı olabilir. Bu ikisinin obsidyen takas ağları dışında kaldığını zaten belirtmiştik. Ayrıca, Geç Neolitik'te kurulan çoğu Balikh – Habur – Cebel Sincar yerleşiminin aksine, hem Halula hem de Ginnig, *Çanak-Çömleksiz Neolitik*ten (8. binyıldan) beri varlar; ikisinde de arkeolojik devirler süreklilik arz ediyor. Bu hal, iki yerleşimin de yerel geleneklerden güç aldığını,

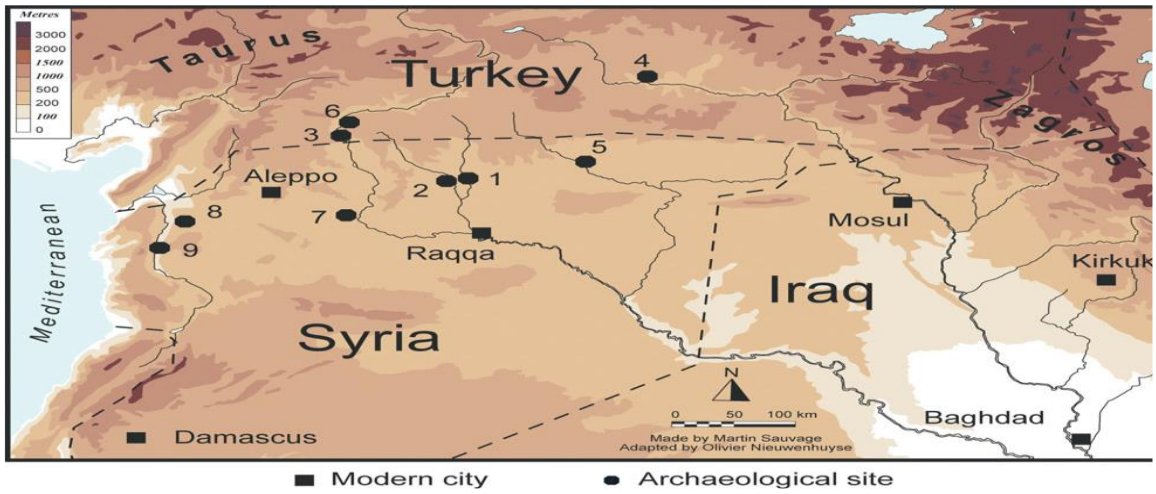
ikisinde de *kültürel kopuşlar* yaşanmadığını, kültürel değişmenin çok geniş zamana yayıldığını kanıtlar (Molist vd., 2013, s. 450-451). İki yerleşime damga vuran erken çanak-çömlekler de, bu buluşun tek bir bölgenin eseri olmadığına; *pişmiş kil kap kültürünün Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant'tan onlarca yerleşimi içine alan dinamik/çoğul bir süreçte doğup olgunlaştığına işaret etmektedir.*

Halula geçim ekonomisi pek çok açıdan Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant'ın genel manzarası ile uyumlu. Burada keşfedilen hayvan kemiklerinin %70'i evcil keçi-koyunlara aittir; et tüketiminde ikinci sırayı evcil sığırlar alıyor (%20). Halula'nın Balikh Vadisi yerleşimlerinden (Sabi Abyad, Aswad, Damişliyya) başlıca farkı, burada domuz tüketimi %2 iken Balikh boylarında domuzun beslenme rejimindeki payının sığıra nazaran fazla olmasıdır (%12'ye %8). Tell Halula'da tüketilen sığır, Geç Neolitiğin en başından (MÖ 7000-6900) beri evcildir; avın et tüketimindeki yeri ise % 5-7 civarındadır (Russell, 2010, s. 44, 279).

Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant'ta, Halula'dan Jarmo'ya uzanan 700 km.'lik hat boyunca pek çok *Geç Neolitik* köyü kurulduğunu; bazılarının *Çanak-Çömleksiz Neolitik*ten beri var olmakla birlikte 7. binyılda diğerlerine uyum sağlayarak geçim ekonomisi ve maddi kültür bakımından onlarla büyük oranda benzeştiğini göstermeye çalıştık. Sözü geçen yerleşimlerin hemen hepsi *çiftçilik-çobanlık açısından riskli* (*yarı-kurak*) bölgelerde kurulmuştu. Bu hal onları hem etkileşime (komşusunun hayatta kalma stratejisini kendine uyarlamaya) hem de (bulunduğu bölgenin hayvan ve bitki örtüsüne uygun olarak) esnemeye ve bazen komşularından farklı kararlar almaya zorlamıştı. Özetle, *Geç Neolitik* toplumlarının seçimlerini şekillendiren fauna-flora, etkileşim kadar izolasyona da kapı açan dinamikler üretmekteydi (Russell, 2010, s. 45).

3. Orta Levant ya da Kuzeybatı Suriye'de *Geç Neolitik 1-2* (MÖ. 7000-6300): Ön-Hassuna Keramikleri ile Farklılıktan Çok Benzerlik Var

Tell Halula'nın 175 km. kadar batısında, Kuzey Suriye'nin Akdeniz'e daha yakın bir bölgesinde, Asi Nehri'nin kollarından Sarut üzerinde kurulmuş Şir adlı *Geç Neolitik* köyü (**Şekil 22**), erken çömlek kültürünün *çekirdek bölge* gibi görünen Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant dışına da ulaştığını kanıtlıyor. Burada bulunan keramik örnekleri hem çok eski, hem de yüzlerce km. doğuda üretilen erken çanak-çömlekler ile bariz benzerlikler sergiliyor. Şir'in çömlekleri incelenirken 3 *açma*ya odaklanılmalı. MÖ 7000-6650'ye tarihlenen *açma K-L7*'de en eski çanak-çömlek örnekleri bulundu; ama sayıca en fazla çömlek parçası açma L7'ye aitti (MÖ. 6500-6450). Şir'de keşfedilen kil kapların adlarını sıralamak bile, burada ve Kuzey Mezopotamya'da bulunan örnekler arasındaki akrabalığı saptamak için yeterli: *Koyu yüzlü perdahlı kaplar, perdahsız yalın kaplar, açık yüzlü perdahlı kaplar*. Koyu yüzlü perdahlı mallar genelde mineral katkılı, küçük ve ince duvarlıdır (**Şekil 23**). Büyük ve kalın cidarlı/duvarlı yalın kapların çoğu mineral katkılıdır ama içlerinde bitki-katkılı olanlara rastlamak olasıdır; açkılı (perdahlı) olmasalar da, bunların yüzeyi kabaca düzeltilmiş ya da kazıma yoluyla pürüzleri giderilmeye çalışılmıştır. Şir'in erken çanak-çömleklerinin %72'si *koyu yüzlü perdahlı*, %15'i *açık-yüzlü perdahlı* kaplardan oluşur. Yalın kapların oranı, 7. binyılın ilk yarısında yalnızca %8'dir. 2. evrede (MÖ. 6600-6500'lerde) çanak-çömlek üretimi iyice artmış; *yalın ve perdahsız kapların* toplam içindeki yeri %8'den %90'a fırlamıştır. MÖ. 6500'den sonra yalın kapların oranı %98 olacaktır; bunların hemen hepsi bitki-katkılıdır. İlk Şir çanak-çömlekleri genelde mineral-katkılı idi; geç dönemlere doğru yalın kaplar ve dolayısıyla bitki-katkılı hamur hâkim/baskın konuma geldi (Nieuwenhuyse, 2009, s. 312-314, 322).

Şekil 22. Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da ilk çanak-çömlek örneklerinin üretildiği MÖ. 7. binyıl köyleri: 1- Tell Sabi Abyad, 2- Tell Damişliyya, 3- Mezra-Teleilat, 4- Salat Camii Yanı, 5- Tell Seker el-Aheimar, 6- Akarçay Tepe, 7- Tell Halula, 8- Tell el-Kerkh, 9- Shir/Şir (Nieuwenhuyse vd., 2010, s. 73).

Şir ile ona komşu *Geç Neolitik* yerleşimlerde kil kap üretiminin çok benzer tekniklerle yürütüldüğü saptanır. Şir'de yalın kapların bazılarının yüzeyi alçıtaşı ya da kireçtaşı ile sıvanmıştır. Bu kapların çoğunluğu kavanoz şekillidir (ağızları dar). Bunları kireç/alçıtaşı ile sıvamaktan güdülen amaç, geçirgenliği azaltmak ve gözenekleri doldurmak olmalı. Anlaşılan sıvalı kaplar sıvıları muhafaza etmek için yapılmıştı; bu tip çömleklerden beklenen, içerideki sıvıyı dışarı sızdırmaması idi. Kuzey Suriye'nin Hama, Tell Sukas, Tell el-Kerkh ve Sabi Abyad yerleşimlerinde de yalın kaplara aynı sıvama teknikleri tatbik edilmişti. Demek yalın kaplar besini uzun süre depolamak için üretiliyordu (Nieuwenhuyse, 2009, s. 323) ve pek çok farklı toplum kültürel temas sayesinde aynı amaçlarda birleşmişti.

Şekil 23. Şir yerleşiminden (Kuzeybatı Suriye) bir *Koyu yüzlü perdahlı kap* (Nieuwenhuyse, 2009, s. 318

Şir'de Klasik Hassuna'ya özgü "husking tray" örneklerine rastlandığı da belirtilmeli. Bu kapların (**Şekil 24**) ilk keşfedildiği Tell Hassuna, Şir'den 550 km. doğuda (Kuzey Irak'ta) konumlanır. İri tepsi formundaki "*husking tray*"in isim babası Hassuna kazılarını yöneten Seton Lloyd idi (1945).

> Lloyd tarafından bu isim verilirken kabın işlevine yönelik bir tahminde bulunulmuş; bu tür kapların buğday, arpa ya da benzeri tahılların tanelerini kavuzlarından ayırmak için bir bakıma rende işlevi gördüğü ileri sürülmüştür. … Kuzeydoğu Anadolu'da Orta Çağ (MS. 14-15. yüzyıl) yerleşimi olan Sazpegler'de *Husking Tray* benzeri onlarca kap gün yüzüne çıkartılmış ve kazı heyeti tarafından ekmek pişirme amaçlı olduğu belirtilmiştir. Günümüzde özellikle Artvin civarında 'Pileki' adı ile benzer kaplar odun kömürü içinde ekmek pişirme amaçlı kullanılmaya devam etmektedir (Tekin, 2015b, s. 25).

Şekil 24. MÖ. 7. binyıl sonlarına tarihlenen *husking tray* örneği (Wenke ve Olszewski, 2007, s. 253)

Husking tray denen tepsi biçimli kapların işlevi kuşkusuz merak konusu. Ama sırrı henüz çözülemediğine göre, bizim şu an üzerinde durmamız gereken nokta bunların *bitki-katkılı yalın kaplar* topluluğunun parçası olduğu. Oranları yeniden hatırlayalım: Geç Neolitik 2'de diğer çanak-çömlek tiplerinin sayısı çok azalmış; süslemesiz yalın kap üretimi yoğunluk kazanmıştır (%99,5). Şir'de de 30 cm. çapında 24 kg. ağırlığında olup yerinden kalkmayacak büyüklükte yalın kap örnekleri mevcuttur. Yalın kapların çoğu bezeksiz-süslemesiz-boyasız olsa da, az sayıda örneğe (%0,5) parmak, ip, tırnak, *kazıyıcı / sivri uçlu aletler* yardımıyla bezeme yapıldığı görülür. Bu tip bezemelere yalnız Şir'de değil yakın mesafedeki diğer Neolitik köylerde de rastlanır. Örneğin 80 km. kuzeydeki Tell el-Kerkh'teki yalın kaplarda da parmak-baskılı bezemeler vardır. Akdeniz kıyı yerleşimi (Şir'in 100 km. kuzeybatısında) Ras Şamra'da da, Şir kaplarına benzer örnekler keşfedilmiştir. Keramik adlandırmalarındaki uyuşmazlık, çoğu kez kazı ekiplerinin farklı olmasından kaynaklanır. Ama örneklere yakından bakıldığında tanımlamadaki farklılıklara fazla takılmamak gerektiği anlaşılır: Ras Şamra'daki *koyu yüzlü perdahsız kaplar*, Şir'deki *perdahsız yalın kaplar* ile büyük ölçüde örtüşür. Aynı saptama, Ras Şamra'nın 30 km. güneyine, Şir'in 75 km. kuzeybatısına düşen kıyı yerleşimi Tell Sukas için de geçerlidir. Her 3 yerleşimin en erken evrelerine hâkim olan *koyu yüzlü perdahlı kaplar* MÖ. 7. binyıl ortalarında yerlerini *perdahsız yalın kaplar*a bırakmışlardır (Nieuwenhuyse, 2009, s. 325-327, 329-330).

Tabbet el-Hamam, Şir'in epey güneyinde (Orta Levant'ta) kurulmuş bir başka kıyı köyü. Oradaki yalın kaplar da, Şir'in *perdahsız kaba (yalın) kaplar*ına benzemektedir. Son olarak, Amik Ovası (Hatay) yerleşimlerinde bulunan çanak-çömlek tiplerinin adlarını not edelim: 1- *Koyu yüzlü perdahlı kaplar*, 2- *Basit yalın kaplar* ve 3- *Koyu yüzlü perdahsız kaplar*… Aslında bu isimler bile Yakın Doğu'nun ilk kil kaplarının Amik Ovası'ndan 550 km. doğudaki Cebel Sincar Ovası'na dek benzer tekniklerle ve benzer biçimlerde imal edildiklerini kanıtlamaya yetiyor. Tabii mesafe ne kadar kısa ise, komşu yerleşimlerin ortak kültürde buluşmaları o kadar kolay olmaktadır. Örneğin en erken çanak-çömleklerin belirdiği MÖ 6900-6600 arasında, 12 km. mesafedeki Şir ile Hama'da kap biçimleri/teknikleri daha büyük paralellikler sergilemektedir. Özetle, Orta-Kuzey Levant ile Kuzey Mezopotamya'yı iskân eden *Geç Neolitik* toplumları, 7000-6500 arasında az sayıda çanak-çömlek üretmiş; bunları gündelik yaşamlarında pek kullanmamışlardı. En erken çanak-çömlekler *mineral katkılı, perdahlı (parlatılmış) ve özenli* idiler; 7. binyıl ortasında çanak-çömlek sayısı arttı ve *bitki katkılı süslemesiz/yalın kaplar* ilk örneklerin yerini aldı. Artık boyutları büyümüş olan kaplarla daha çok sıvı ve katı besin saklanabiliyordu (Nieuwenhuyse, 2009, s. 329-333).

4. Güneydoğu Anadolu'nun İlk Çanak-Çömlekleri: Akarçay Tepe ve Salat Camii Yanı

Ülkemiz sınırları dışındaki yerleşimlere dair çok söz söyledik ama Türkiye'nin güneydoğusunda kurulan ve ilk çanak-çömlekleri kullanan toplumlara pek değinmedik. Bu hususta 3 yerleşim öne çıkıyor: Yukarı Fırat'ta Akarçay Tepe ve Mezra Teleilat; Yukarı Dicle'de Salat Camii Yanı. Bunların ilk ikisi birbirine çok yakın, ama üçüncüyle aralarında kuş uçuşu 260 km mesafe var.

Akarçay, MÖ. 8000 civarında, hatta belki daha da önce kurulmuş eski bir yerleşim. Köyün en erken evresine (VI.) dair tarihler belirsiz ama takip eden V. evrenin MÖ. 8. binyılın ilk yarısına karşılık geldiği biliniyor. Yerleşimin ilk yapıları ızgara planlı… Onları tek ya da çok odalı hücre planlı yapılar izliyor. IV. evrede (8. binyılın ikinci yarısında) hücre planlı yapılar daha da olgunlaşıyor. Bu evre sona ererken ve III. evre başlarken (MÖ. 7000'e doğru) taş işçiliğinde bariz bir dönüşüme tanık oluyoruz: 1- iki vurma düzlemlilerin sayıca azalması, tek vurma düzlemlilerin ortaya çıkışı, 2- dilgiden çok yonga ağırlıklı bir işçilik. "İhtiyaç karşısında hızla ve belirlenmiş amaca yönelik oluşturulan teknoloji, Akarçay Tepe III. Evre yontma taş işçiliğini belirleyen özelliktir" (Balkan-Atlı ve Özbaşaran, 2018).

Taş işçiliğindeki değişim (daha basit ve hızlı üretim), Kuzey Levant ve Kuzey Mezopotamya genelini kapsayan eğilimlerle uyumludur. Mimari açıdan da aynı yargıya varılabilir. Akarçay Tepe'nin kuzeyindeki Çayönü ile doğusundaki Tell Seker'de de ızgara planlı yapıların yerine zamanla hücre planlı yapıların geçtiğini ve bunların önce tek sonra çok odalı olarak inşa edildiğini biliyoruz.

Akarçay Tepe'de çanak-çömlek teknolojisinde yaşanan dönüşümler de, metin boyunca adını andığımız Kuzey Suriye-Irak'taki gelişmelerle paraleldir. III. evre, MÖ. 7000 civarında başlayıp binyıl ortalarına dek uzuyor. Bu evreye ait kil kaplar, yerleşimin doğusunda ve güneyinde bulunan diğer Geç Neolitik 1-2 yerleşimlerde olduğu gibi özenlidir: "*Katkı maddesi olarak bol miktarda taşçık taneleri kullanılmıştır. Yüzey işlemlerinde ise ince bir işçilik görülür, tümü açkılıdır, bazı parçaların her iki yüzeyi de açkılanmıştır, belirgin bir parlaklık gözlenir*". 7. binyılın ikinci yarısında da (II. evre), uzak-yakın diğer yerleşimlerde olduğu gibi, yalın kaplara doğru bariz bir evrim saptanır: "*III. Evre'nin taşçık katkılı ve iyi açkılı malının yerini, bu evrede bol miktarda iri taneli saman katkılı bir mal grubu alır. Yüzey işlemi olarak genelde sıvazlamayla yetinildiğinden kaba görünüm söz konusudur; Kaba Mal olarak nitelendirilebilecek olan bu çanak çömleğin oranı % 90'dan fazladır*" (Balkan-Atlı ve Özbaşaran, 2018).

Akarçay kazılarında keşfedilen alçıtaşı/kireçtaşı objeler de özel ilgiyi hak ediyor. Bunlar arasında hemen göze çarpanlar, insan heykelcikleri, halka ya da bilezik parçaları, kaplar ve çizi/kazı bezekli levhalardır (Balkan-Atlı ve Özbaşaran, 2018; **Şekil 25**). Ritüel-dini amaçlı olarak kullanıldığı sanılan alçıtaşı levhalara Akarçay'dan Cebel Sincar Ovası'na uzanan 350 km.'lik bir çizgide, Seker ile Umm Dabaghiyah'ta da rastlandığını hatırlayalım.

Özetle, Akarçay maddi kültürü ile ülkemizin güney sınırlarının ötesindeki pek çok yerleşim arasında bariz benzerlikler vardır. Bu benzerlikler taş işçiliği, mimari eserler, keramikler ve alçıtaşı kaplar/objeler gibi çok çeşitli kalemleri içerdiğine göre Kuzey Levant ve Kuzey Mezopotamya'nın kültürel temas bakımından son derece canlı bir bölge olduğunu, bilgilerin ve tekniklerin bu sayede yüzlerce km.'lik bir mesafeyi hızlıca kat ettiğini öne sürebiliriz.

Şekil 25. Akarçay Tepe'den çizi/kazı bezekli kireçtaşı levha (Balkan-Atlı ve Özbaşaran, 2018).

Dicle Nehri'ne bağlı Salat Çayı üzerinde kurulan, Bismil-Diyarbakır'a 20 km. mesafedeki "Salat Camii Yanı"nın 1. ve 2. evreleri *Proto-Hassuna Öncesi*'ne (MÖ. 7000-6700) tarihlenebilir. Zira 3. evreye ait çanak-çömlekler *Ön-Hassuna* tipi kaplara benzemektedir. 1. evredeki *mineral-katkılı çanak-çömlekler yalın ama perdahlı*dır. Üzerlerinde süsleme olmayan bu kaplar pişirme amaçlı kullanılmış olmalılar. 2. evrede ise, 220-230 km. güneybatıdaki (Balikh) Damişliyya ve Tell Aswad'da bulunanlara benzer *bitki-katkılı yalın kaplar* üretilmiştir. 1'den 2'ye geçiş ani olmuş ve 2. evrede perdahlama yerine sıvazlama tekniği yaygınlaşmıştır. Höyüğün 2. evresindeki *mineral-katkılı perdahlı/açkılı kaplar*dan *bitki-katkılı yalın kaplar*a geçiş, Kuzey Mezopotamya'nın pek çok noktasında neredeyse eşzamanlı gerçekleşen bir olgudur. Kazı başkanı Y. Miyake, aynı sürecin Kuzey Levant için geçerli olmadığını, Orta-Kuzey Fırat'ta ve bu hattın doğusunda yalın kapların hâkimiyeti başlamışken Fırat'ın batısında *koyu yüzlü perdahlı kap* kullanımının hala çok yaygın olduğunu söylemektedir (Miyake, 2010, s. 417-420). Ancak Şir ve çevresindeki yerleşimlerin maddi kültürünü incelerken gördük ki Orta ve Kuzey Levant'ta da 7000'den 6400'e doğru *perdahlı kaplar*dan *yalın mutfak kapları*na net bir geçiş yaşanmıştı.

Salat Camii Yanı'nın 3. evresi çok renklidir. Zira bu dönemde çanak-çömlek formları çeşitlenmiş, bezekli ve boyalı kaplar ilk kez ortaya çıkmışlardır.

Höyüğün maddi kültürü bu evrede de yakın-uzak komşulardakiyle uyumludur. Örneğin Akdeniz kıyısı yerleşimlerinden Ras Şamra'da, Orta Fırat'ta (Akarçay Tepe, Mezra Teleilat) ve Cebel Sincar Ovası'nda (Ön-Hassuna) bulunan *husking tray* örnekleri, Yukarı Dicle'de de mevcuttur. Ön-Hassuna ile benzerlik kil kaplarla da sınırlı değildir; taş kaplar ve boncuklar, maddi kültürdeki ortaklığı yansıtan diğer unsurlardır. Salat Camii Yanı'nda keşfedilen fırınlanmış kil boncukların aynıları Umm Dabaghiyah höyüğünde de bulundu. Pembe damarlı kireçtaşından üretilmiş küçük kaplar da, Bukras ve Umm Dabaghiyah kazıları sayesinde bilinen eserlerdi. Mimariye gelince, duvar inşaatlarında Ön-Hassuna yerleşimlerinden aşina olduğumuz kil topaklarının kullanıldığını görürüz. Ama duvarların temeline taş konmamıştır. Duvarlar resimlerle süslenmiştir ve bu gelenek de bize özenli duvar resimlerine sahip Tell Bukras ile Umm Dabaghiyah'ı hatırlatmaktadır (Miyake, 2010, s. 420-422).

Sonuç

Bu metinde *Geç Neolitik 1 ve 2* olarak adlandırılan döneme, MÖ. 7000-6300 arasına odaklandık. Zira bu devir, Yakın Doğu'da ilk çanak-çömleklerin üretildiği zamana denk düşer. Aynı *besin üretimi* (çiftçi-çobanlık) gibi, bu buluş da başarılı olmuş; 7. binyılın ikinci yarısında Orta ve Batı Anadolu'ya, oradan Doğu, Güney ve Orta Avrupa'ya ulaşmıştır. Keramik kültürü benzer tarihlerde hem Batı İran'da hem de Zağros'un ötesinde tanındı. MÖ. 6. binyılda, komşu bölgeler bir yana, Yakın Doğu'ya uzak diyarlarda (Batı Akdeniz kıyıları ile Orta Avrupa'da) da besin saklamak-taşımak-pişirmek amacıyla çömlek üretiliyordu. İlk çanak-çömleklerin Mezopotamya'nın kuzeyinde doğuşu ile Atlantik kıyılarına ulaşması arasında 1300-1500 yıl zaman farkı vardır. Çok işlevsel bir icat çanak-çömlek, komşular-arası takas ilişkileri, sınır bölgelerinde kültürel temas ve göç-kolonileşme gibi çoğul yollarla Avrupa-Asya-Afrika'nın kesiştiği noktalarda en hızlı biçimde yayıldı/yaygınlaştı.

Peki, ilk çanak-çömlekler nerede ortaya çıktı? Bu icadın olgunlaşması ve coğrafi yayılımında kültürel temasın rolü var mıydı? Çanak-çömlek bilgisi büyük bir hızla Akdeniz-Zağros arasındaki 900 km.'lik bölgenin hemen her noktasına ulaşırken diğer maddi kültür unsurları ile geçim pratikleri de ona eşlik ettiler mi? Sırayla gidelim.

1-Yakın Doğu çanak-çömleğinin tam olarak hangi yerleşimde ve bölgede icat edildiğini saptamak olanaksız gibi. Ama kil kapların doğum yeri olmaya en yakın aday, *Proto-Hassuna Öncesi* ve *Proto-Hassuna* çömleklerinin üretildiği Kuzey Suriye ile Kuzey Irak'ı birbirinden ayıran sınır bölgesi, yani Habur Vadisi ile Cebel Sincar Ovası'dır. Ama en erken çanak-çömleğin MÖ 7000-6800'e tarihlendiği ve daha batıda Balikh-Fırat boyları ile Fırat'ın da ötesindeki Kuzeybatı Suriye (Kuzey Levant) topraklarında da erken çanak-çömlek örneklerinin keşfedildiği belirtilmeli. Demek ki çanak-çömlekçilik Kuzey Levant - Kuzey Mezopotamya boyunca hızlı yayılan bir bilgi/sanat idi; herhalde kültürel temas, bu bilginin az zamanda pek çok toplum tarafından benimsenip içselleştirilmesini sağlamıştı.

2- *Çanak-Çömlekli Neolitik* Erken Neolitikten ani/katî bir kopuş olarak anlaşılmamalı, aksine bu yeni dönemde eskinin pek çok unsuru varlığını devam ettirmiştir. Tell Seker ve Ginnig gibi "aracı" yerleşimlerin eski geleneklerle yeniler arasında köprü işlevi gördükleri öne sürülebilir. Bu yerleşimlerde kuzeye (Çayönü gibi) ve doğuya (Kermez Dere, Nemrik gibi) özgü yapı teknikleri ve taş işçiliği sürdürülürken tarım ve besiciliğin yükselişine bağlı olarak yeni bir mimari anlayış ve taş işçiliği de serpilebilmiştir. Kültürel temas herhalde kolonileşmeyi (göç) de içeriyordu, zira *Çanak-Çömleksiz* yerleşimler Orta-Yukarı Fırat ile Yukarı Dicle çevresinde yoğunlaştığı halde, MÖ 7000'den sonra Balikh ve Habur vadileri ile Cebel Sincar Ovası'nda *çanak-çömlekli* yerleşimlerin kurulduğu görülür. O halde, MÖ. 7. binyılda besin üreten toplumlar coğrafi olarak daha geniş alanları kaplamaya başlamışlardır. Ama eskinin büyük yerleşimlerinden (8 ila 16 hektarlık *mega-köyler*den) eser yoktur. Toplumlar daha hareketlidirler (yarı-göçebe) ama bu hareketlilik besin üretiminin gerilediği anlamına gelmez. Tersine, birbirini takip eden iklim değişiklikleri nedeniyle av hayvanı bulmak zorlaşmış ve besicilik en önemli geçim etkinliği olmuştur. Tarım

besiciliğe nazaran zayıflamışsa da, Yakın Doğu insanı krizlere alternatif bulmayı (*mukavemet* göstermeyi) başardığı için güçlüdür. MÖ 7. binyıl, Yakın Doğu toplumlarının iklim-kaynaklı sorunlar nedeniyle daha yaratıcı olmayı öğrendiği ve komşularında gördüğü yeni teknikleri anında benimseyip içselleştirdiği *kültürel temas-etkileşim-karşılaşmalar* açısından çok canlı bir dönemdir. Ayakta kalmak için başvurulabilecek en değerli stratejilerden biri, *başka kültürün buluşunu kendisine uyarlamak*, böylece *mukavemet* imkânlarını çoğaltmaktır. Kuzey Levant ve Kuzey Mezopotamya toplumlarının *hareketli çobanlık* sayesinde pek sık karşılaşmaları, etkileşimin yoğunluğunu/hızını daha da artırmış olmalıdır.

3- Sözünü ettiğimiz coğrafyada kültürel etkileşim alanı geniş, etkileşime konu olan maddi kültür unsurlarının sayısı da fazladır. Batıda Akdeniz kıyı yerleşimi Ras Şamra'yı, doğuda Zağros eteklerindeki Jarmo'yu, kuzeyde Salat Camii Yanı'nı (Bismil-Diyarbakır) ve güneyde de Habur'un Fırat'a karıştığı noktada kurulan Bukras'ı sınır sayacak olursak, karşımıza 900 km. uzunluğa ve 250 km. genişliğe sahip elips-şekilli bir *etkileşim alanı* (175 000 km^2) çıkıyor. Bu alanın içinde, taş işçiliği, çanak-çömlek teknolojisinin evrimi, mimarî ve geçim ekonomisi gibi farklı sektörlerde büyük benzerlikler olduğu açıkça görülüyor. Örneğin Maghzalia taş işçiliği 500 km. batıdaki Mureybet ve Hureyre (Kuzey Suriye), 300 km. kuzeybatıdaki Çayönü (Diyarbakır) ve 350 km. güneydoğudaki Jarmo ile ortak karakteristiklere sahip. Demek ki en erken çanak-çömleklerin anayurdu olarak görülen *Ön-Hassuna bölgesi*nin maddi kültürü, Yukarı Fırat ve Dicle'den Zağros'a uzanan bir *etkileşim evreni*nin parçası ve sonucudur. Fırat'ın batısından Akdeniz'e uzanan topraklar (Kuzey Levant) da bu evrenin bileşeni sayılmalı, ona eklenmeli. Zira Hassuna (Cebel Sincar Ovası) kültürünün en tipik kaplarından *husking tray*lere hem Yukarı Dicle, hem Orta Fırat hem de Kuzey Levant'ta rastlanmıştır.

4- Sınırları belirtilen "etkileşim evreni"nde yalnız maddi kültür değil bu maddi kültürün evrimi de büyük ölçüde benzerdir. Çanak-çömlek tiplerini ele alalım. MÖ. 7. binyılın ilk çeyreğine ait en erken örnekler genelde *koyu yüzlü perdahlı kap*lardır. Çanak-çömlek hamuru da büyük ölçüde *mineral katkılı*dır. Aynı binyılın ortalarında ise, a) çanak-çömlek üretiminin muazzam miktarda arttığını, b) kapları perdahlama geleneğinin terk edildiğini ve yüzeyi sıvazlamanın yeterli görüldüğünü, c) *perdahsız-süslemesiz yalın kaplar*ın Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant'ın tamamında hâkim kap (% 90 ila 99) haline geldiğini ve d) aynı geniş coğrafyada mineral-katkılı hamur yerine *bitki (özellikle saman) katkılı hamur*un kullanıldığını görüyoruz. Dikkati çeken ilk husus, yalın kapların bariz hâkimiyeti: Bunun nedeni kuşkusuz kaplarda estetik yerine işlevin önemsenmeye başlaması. 7. binyıl toplumlarının ilkin 2. çeyrekte hissedilen ve 4. çeyrekte de doruğa çıkan ilkim değişiklikleri (6800-5800: özelde kuraklaşma) nedeniyle hayatta kalma stratejilerini çeşitlendirmeye çalıştıklarını hatırdan çıkarmayalım. Uzunluğu 38 cm, çapı 30 cm. ve ağırlığı 24 kg. olan büyük yalın kapların ne işe yaradıkları açık değil mi? Kuşkusuz sıvı ve (tahıl gibi) katı besinleri muhafaza etmeye ve taşımaya. Ayrıca çokça pişirme kabı yapılmıştır. Kısacası MÖ. 6500-6300'lerde yaşayan insanların basit, kaba ama işe yarar kil kaplara ihtiyaçları vardı. Boyalı-bezekli kapların yeniden belirişi, yalın kaplar yeterince üretildikten sonra olacak ve bunlar yine az sayıda üretileceklerdir. Başka deyişle, yalın kapların sayısındaki artış teknolojide bir gerileme anlamına gelmemektedir, bugün olduğu gibi MÖ. 6500'de de seri üretilen mallar kalitesiz ama çok işlevseldir. Bizim açımızdan asıl önemli nokta ise, *mineral-katkılı ve çoğu perdahlı kaplar*dan *genelde bitki (saman) katkılı yalın kapla*ra geçişin Akdeniz kıyı yerleşimlerinden Kuzey Irak'a uzanan çok geniş hattın tamamında görülen bir eğilim olmasıdır. Yüzlerce kilometrelik bir bölgeyi paylaşan toplumların aynı zamanlarda aynı tip çanak-çömlekleri kullanırken 1-2 yüzyıl içinde hepsinin tercihlerinin aynı yönde değişmesi sıkı (yoğun) ve sürekli kültürel temas dışında ne ile açıklanabilir?

5- Kültürel benzerlikler çanak-çömlek ile de sınırlı değildir. Sözü edilen geniş bölgede, ev mimarisindeki benzer teknikler de hemen kendini gösterir. Ev inşaatlarında kullanılan ana malzeme ya *kil topakları* ya da *sıkıştırılmış çamur*dur. Kerpiç henüz mimariye hâkim değilse de, onun gibi

kil/çamur/toprak-temelli bir malzemenin kullanıldığı görülüyor. Kuzey Mezopotamya – Kuzey Levant'ın bazı yerleşimlerinde duvarların temeline iri taşlar konmuş; bazılarında ise hiç taş kullanılmamış, *tauf* (kalıplı çamur) ya da kil toprakları yeterli görülmüştür. Aynı coğrafyada ev zeminlerinin de alçıtaşı veya çamur ile sıvandığını belirtelim.

6- Mimari konusunda özellikle Hassuna kültür çevresini dikkate aldık. Orada da *dörtgen planlı ve tek-odalı küçük evler*den *çok-odalı geniş evle*re doğru evrim gözleniyor. *Proto-Hassuna Öncesi* ile *Proto-Hassuna* yerleşimlerinde Çayönü'ndeki mimari dönüşümün benzerini izlemek de ufuk açıcı idi. Böylece, Yukarı Dicle ile Habur arasında mimarî açıdan yoğun bir etkileşimin olduğunu saptayabildik.

7- Kuzey Mezopotamya-Levant toplumları, *geçim ekonomisi* söz konusu olduğunda da, ortak bir kültür evrenini paylaştıkları izlenimi veriyorlar. Avcılık, (Dabaghiyah gibi yabani habitatı zengin yerleşimler hariç) sürekli olarak geriliyor; kuraklaşmaya karşın tarımsal üretimden vazgeçilemiyor; *hareketli çobanlık* (daha az yerleşiklik: hayvanları doyurabilmek için yakın-uzak demeden köy ile otlaklar arasında mevsimlik göçler) güçleniyor. Çobanlığın hareketli hale gelişi, besicilik için hangi hayvanların tercih edileceği kararını da etkiliyor. Kuzey Levant ve Kuzey Mezopotamya'da genel eğilim keçi-koyun besiciliği, zira bunlarla köy ile otlaklar arasında gidip gelmek daha kolay. Ama en keskin iklim değişikliği (MÖ. 6200) sırasında, sığır besiciliği çok bariz biçimde önem kazanacaktır. Buna karşılık domuz besiciliğinin sürekli kan kaybettiği görülür.

8- Taş işçiliğindeki dönüşümler de, *yoğun ve sürekli temas* varsayımımızı doğruluyor. MÖ. 8. binyılda taş işçiliği daha karmaşık/incelikli iken 7. binyılda üretilen aletlerin daha basit ve tekdüze olduklarını görüyoruz. Herhalde bunun nedeni, kolektif eylemin (geniş gruplar halinde avlanma, birlikte yabani/evcil tahıl hasadı yapma, hayvan sürülerinin ortak mülkiyete konu olması) gerilemesi ve ailenin temel ekonomik birim haline gelmesiydi. Daha önce, diğerleri (avcılık, toplayıcılık, besicilik, ekim) gibi taş alet üretimi de aileyi değil bütün toplumu ilgilendiren bir etkinlik idi. Kararlar aile yerine topluluk düzeyinde alınıyor ve taş aletler uzman ellerde şekilleniyor olmalı. 7. binyıldaki en büyük yenilik ise, orak için dilgi üretiminin yaygınlaşması ve bu tip dilgilerin aile düzeyinde besin üretimi açısından yeterli olmasıdır. Çapa da icat edilince, 7. binyılın ayırt edici eğilimi *domestik (ev-içi) ekonomi*nin temel koşulları oluşabiliyor. Mülkiyet, ekim ve çobanlık, kolektif olmaktan çıkıp aile düzeyinde tanımlandığında/örgütlendiğinde, zanaat da uzmanlık (meslek) haline gelemiyor ve en gerekli görülen aletlerin üretimine yoğunlaşma zanaat nesnelerinin yalın (basit) kalmalarıyla sonuçlanıyor.

9- Taş işçiliği deyince yalnızca çakmaktaşından değil obsidyenden de söz ediyoruz. Üstelik obsidyen, Yakın Doğu'da takas ağlarının ne denli çeşitli, dolayısıyla *kültürel temas olanaklarının ne denli bol* olduğunu kanıtladığı için bu çalışma açısından çok önemli. Orta ve Doğu Anadolu'dan yüzlerce km. doğuya ve güneye o kadar obsidyen gönderilmiş ki tarımın, besiciliğin ve çömlekçiliğin icat edildiği topraklarda her bir bilginin (tekniğin) nasıl bu denli hızlı yayıldığını anlamak kolaylaşıyor. Ama 7. binyılda obsidyen akışı (önceki binyıllara kıyasla) azalıyor. Bunun nedeni yolların güvensiz hale gelmesi olabilir. Nitekim Maghzalia halkı yerleşimlerinin çevresine sur inşa etmek zorunda kalmıştı. Acaba bunun nedeni artan güvensizlik nedeniyle dış tehditlerden korunma ihtiyacı mıydı? Obsidyen akışının azalması, kültürel temas olanaklarını bir ölçüde daraltmış olabilir. Ama bu daralmanın derinden etkilediği bölge belki yalnızca Orta ve Doğu Anadolu idi. Zira a) obsidyeni az bulan toplumlar onun yerine çakmaktaşı kullanmakta sakınca görmemiş gibiler; b) Metin boyunca Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant toplumlarının yoğun bir kültürel temas atmosferine sahip olduklarını göstermeye çalıştık. Demek ki takasa konu mallar obsidyen ile sınırlı değildi. Çanak-çömlekler de (içerikleriyle birlikte) takas ağlarında dolaşıma girmiş olabilirler. Böylesi bir durumda, çanak-çömlek şekilleri ve yapım tekniklerinin çok geniş bir etkileşim ağı içinde bilinip tanınması çok daha kolaydır.

10- Her durumda, erken çanak-çömlekler ve diğer maddi kültür öğeleri sayesinde, MÖ. 7. binyılın ilk 3 çeyreği boyunca (7000-6300) Kuzey Levant ve Kuzey Mezopotamya'yı içeren *etkileşim alanı/evreni*nin ne denli geniş olduğunu görebildik. O halde MÖ 6300'den sonra ortaya çıkan Hassuna, Samarra ve Halaf da *bunların hepsinin dâhil olduğu daha büyük bir etkileşim evreninin parçaları* olarak tanımlanabilirler. Yakın Doğu'da temas, besin üretiminin başından beri yoğundu. Besin üretimi onu icat edip uygulayan çiftçi-çobanların nüfusunu artırdı ve bu nedenle Neolitik geçim ekonomisi de coğrafi olarak yayılıp genişledi. MÖ. 7. binyıla gelindiğinde yerleşimlerin boyutu küçüldü, *mega-köyler*in yerini genişlikleri 1-2 hektarı aşmayan yerleşiklik açısından kararsız mini köyler aldı. Ama bu hal bir *gerileme* olarak okunmamalı. Aksine tarım teknolojisi geliştiği için Neolitik kültür derinleşti, besin üretimi aile düzeyinde yapılabildiği için avcı-toplayıcı pratikler zayıfladı. MÖ. 6200 ve sonrasında süt ve yün üretimi de başlayınca (*ikincil ürünler devrimi*) yalın kapların kullanım alanları daha çeşitlendi. Özetle, Yakın Doğu toplumları MÖ. 10000-8000 arasında yabani bitki/hayvanları denetim altına almış, 8. binyılda bu türleri *morfolojik açıdan evcilleştirmiş*, 7. binyılda da çanak-çömleği icat ederek ve *hareketli bir besin üretimi*ne kapı açarak zorluklar karşısında *mukavemet stratejileri*ni hayata geçirmiş; yoğun bir kültürel temas aracılığıyla da mukavemet araçlarını yaygınlaştırmıştır. Daha çok toplumun sürece katılması ise, yenilikçiliği sürekli kılan bir olgudur.

Kaynakça

Akkermans, P. M. M. G. (2014). Settlement and emergent complexity in Western Syria, c. 7000-2500 BCE. C. Renfrew & P. Bahn (Eds.), *The Cambridge World Prehistory* (pp. 1462-1473). Cambridge: Cambridge University Press.

Albarella, U., Dobney, K. & Rowley-Conwy, P. (2006). The domestication of the Pig (Sus scrofa): New challenges and approaches. M. A. Zeder, D. G. Bradley, E. Emshwiller & B. D. Smith (Eds.), *Documenting domestication: New genetic and archaeological paradigms* (pp. 209-227). Los Angeles: University of California Press.

Bader, N. O. (1993a). Results of the excavations at the early agricultural site of Kültepe in Northern Iraq. N. Yoffee & J. J. Clark (Eds.), *Early stages in the evolution of Mesopotamian civilization: Soviet excavations in Northern Iraq* (pp. 55-62). Tucson: University of Arizona Press.

Bader, N. O. (1993b). Summary of the earliest agriculturalists of Northern Mesopotamia. N. Yoffee & J. J. Clark (Eds.), *Early stages in the evolution of Mesopotamian civilization: Soviet excavations in Northern Iraq* (pp. 63-71). Tucson: University of Arizona Press.

Bader, N. O. (1993c). The early agricultural settlement of Tell Sotto. N. Yoffee & J. J. Clark (Eds.), *Early stages in the evolution of Mesopotamian civilization: Soviet excavations in Northern Iraq* (pp. 41-54). Tucson: University of Arizona Press.

Balkan-Atlı, N. ve Özbaşaran, M. (2018). Akarçay Tepe, *Metu-Taçdam*, http://tacdam.metu.edu.tr/akarcay-tepe adresinden 01 Şubat 2018 tarihinden erişilmiştir.

Belcher, E. H. (2014). *Embodiment of the Halaf: Sixth millennium figurines from Northern Mesopotamia* (Ph.D. Thesis), Columbia University, Graduate School of Arts and Sciences, New York.

Borrell, F. & Vicente, O. (2012). Sourcing the flint raw materials found at the Neolithic complex of Mamarrul Nasr (Douara Basin, Syria). F. Borrell Tena, M. Bouso García, A. Gómez Bach, C. Tornero Dacasa & O. Vicente Campos (Eds.), *Broadening Horizons 3. Conference of Young Researchers Working in the Ancient Near East* (pp. 85-100). Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona Servei de Publicacions.

Bryce, T. & Birkett-Rees, J. (2016). *Atlas of the ancient Near East: From prehistoric times to the Roman Imperial period.* Oxon: Routledge.

Campbell, S. & Baird. D. (1990). Excavations at ginnig, the aceramic to early ceramic neolithic sequence in North Iraq. *Paléorient*, *16*(2), 65-78.

Cauvin, M. C. (1973). Problèmes d'emmanchement des faucilles du Proche-Orient: les documents de Tell Assouad (Djezireh, Syrie), *Paléorient*, *1*(1), 101-106.

Coşkunsu, G. (2011). Flint and obsidian industry of Mezraa-Teleilat (Urfa, south-east Anatolia), PPN-PN. E. S. C. Healey ve O. Maeda (Eds.), *The state of the stone: Terminologies, continuities and contexts in Near Eastern Lithics* (pp. 385-394). Berlin: Ex Oriente.

Çıvgın, İ. (2017). Karmaşıklık yönünde ilk adımlar: Kuraklığın geçim ekonomisine etkisi. *Aktüel Arkeoloji, 85*, 36-51.

Düring, B. S. (2016). The 8.2 event and the neolithic expansion in Western Anatolia, P. F. Biehl & O. P. Nieuwenhuyse (Eds.), *Climate and cultural change in Prehistoric Europe and the Near East* (pp. 135-150). Albany: State University of New York Press.

Flohr, P., Fleitmann, D., Matthews, R., Matthews, W. & Black, S. (2016). Evidence of resilience to past climate change in Southwest Asia: Early farming communities and the 9.2 and 8.2 ka events. *Quaternary Science Reviews*, *136*, 23-39.

Fortin, M. (1999). *Syria: Land of civilizations*. Montreal: Musée de la civilisation.

Gibbon, E. (2015). A localized approach to the origins of pottery in Upper Mesopotamia. *Laurier Undergraduate Journal of the Arts*, *2*, 29-45.

Gómez, A., Cruells, W. & Molist, M. (2014). Late Neolithic pottery productions in Syria. Evidence from Tell Halula (Euphrates valley): A technological approach. M. Martinón-Torres (Ed.), *Craft and science: International perspectives on archaeological ceramics* (pp. 125-134). Doha: Bloomsbury Qatar Foundation.

Hansen, S. (2014). Neolithic figurines in Anatolia. M. Özdoğan, N. Başgelen & P. Kuniholm (Eds.), *The Neolithic in Turkey* (ss. 265-292). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Ibáñez, J. J. & Urquijo, J. G. (2006). Évolution technique et société dans le Néolithique du Moyen Euphrate. L. Astruc, F. Bon, V. Léa, P.-Y. Milcent & S. Philibert (Eds.), *Normes techniques et pratiques sociales: De la simplicité des outillages pré- et protohistoriques, actes des XXVIe rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes, 20-22 octobre 2005* (pp. 361-376). Antibes: Éditions APDCA.

Lev-Yadun, S., Gopher, A. & Abbo, S. (2000). The cradle of agriculture, *Science, 288*, 1602-1603.

Liverani, M. (2014). *The ancient Near East: History, society and economy*. (S. Tabatabai, trans.). Oxon: Routledge.

Luikart, G., Fernandez, H., Mashkour, M., England, P. R. & Taberlet, P. (2006). Origins and diffusion of domestic goats inferred from DNA markers. M. A. Zeder et al (Eds.), *Documenting domestication: New genetic and archaeological paradigms* (pp. 294-305). Los Angeles: University of California Press.

Maisels, C. K. (1993a). *The emergence of civilization: From hunting and gathering to agriculture, cities and the state in the Near East* (revised paperback edition). London: Routledge.

Maisels, C. K. (1993b). *The Near East: Archaeology in the 'Cradle of Civilization'*. London: Psychology Press.

Maisels, C. K. (2001). *Early civilizations of the old world*. New York: Routledge.

Mellaart, J. (2000). Le néolithique et le chalcolithique en Asie occidentale. C. Julien (Ed.), *Histoire de l'Humanité - Volume I: De la préhistoire aux débuts de la civilisation* (pp. 1026-1065). Paris: Ed. UNESCO.

Merrett, D. C. & Meiklejohn, C. (2007). Is house 12 at Bouqras a charnel house?. M. Faerman, L. Kolska Horwitz, T. Kahana ve U. Zilberman (Eds), *Faces from the Past. Skeletal biology of human populations from the Eastern Mediterranean* (pp. 127-139). Oxford: British Archaeological Reports.

Mithen, S. (2003). *After the ice: A global human history, 20000-5000 BC*. London: Weidenfeld and Nicholson.

Miyake, Y. (2010). Excavations at Salat Cami Yanı 2004-2006: A pottery neolithic site in the Turkish Tigris Valley. P. Matthiae, F. Pinnock, L. Nigro & N. Marchetti (Eds.), *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East: May 5th-10th 2008, "Sapienza" Università di Roma. Vol. 2. Excavations, Surveys and Restorations: Reports on Recent Field Archaeology in the Near East* (pp. 417-429). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Molist, M., Anfruns, J., Bofill, M., Borrell, F., Clop, X., Cruells, W. … Buxó, R. (2013). Tell Halula (Euphrates Valley, Syria): New data from the late neolithic settlement. O. P. Nieuwenhuyse, R. Bernbeck, P. M. M. G. Akkermans & J. Rogasch (Eds.), *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia* (pp. 443-453). Turnhout: Brepols.

Munchaev, R. M. (1993). Some problems in the archaeology of Mesopotamia in light of recent research by the Soviet Expedition to Iraq. N. Yoffee & J. J. Clark (Eds.), *Early stages in the evolution of Mesopotamian civilization: Soviet excavations in Northern Iraq* (pp. 249-255). Tucson: University of Arizona Press.

Nieuwenhuyse, O. P. (2009). The late neolithic ceramics from Shir – A first assessment. *Zeitschrift für Orient-Archäologie*, *2*, 310-356.

Nieuwenhuyse, O. & Suleiman, A. (2016). From Pre-Halaf to Halaf: The changing human environment in the Khabur Headwaters, Northeastern Syria. I. Thuesen (Ed.), *Proceedings of the 2nd International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East – 22-26 May 2000, Copenhagen – Vol. 1* (pp. 41-53). Bologna: University of Bologna - Eisenbrauns.

Nieuwenhuyse, O. P., Akkermans, P. M. M. G. & Van der Plicht, J. (2010). Not so coarse, nor always plain – the earliest pottery of Syria. *Antiquity*, *84*, 71-85.

Nieuwenhuyse, O. P., Roffet-Salque, M., Evershed, R. P., Akkermans, P. M. M. G. & Russell, A. (2015). Tracing pottery use and the emergence of secondary product exploitation through lipid residue analysis at Late Neolithic Tell Sabi Abyad (Syria). *Journal of Archaeological Science*, *64*, 54-66.

Nishiaki,Y. (1990). Corner-thinned blades: A new obsidian tool type from a pottery neolithic mound in the Khabur Basin, Syria. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, *280*, 5-14.

Nishiaki, Y. (1993). Anatolian obsidian and the neolithic obsidian industries of North Syria: A preliminary review. H. I. H. Prince Takahito Mikasa (Ed.), *Essays on Anatolian Archaeology* (pp. 140-160). Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Nishiaki, Y. (1995). Reexamination of Neolithic Stone Artifacts from Telul eth-Thalathat, Northern Iraq. H. I. H. Prince Takahito Mikasa (Ed.), *Essays on Anatolia and its surrounding Civilizations* (pp. 153-171). Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Nishiaki Y. (2000). *Lithic technology of neolithic Syria*. Oxford: Hadrian Books Ltd.

Nishiaki, Y. (2001). The PPN/PN settlement of Tell Seker al-Aheimar, the Upper Khabur, Syria: The 2001 season. *Neo-Lithics*, *2*, 8-10.

Nishiaki, Y. (2011). Preliminary notes on the Pre-Pottery and Pottery Neolithic lithics from Tell Seker al-Aheimar, the upper Khabur: the 2000–2001 seasons. E. Healey, S. Campbell & O. Maeda (Eds.), *The state of the stone: Terminologies, continuities and contexts in near eastern lithics* (pp. 457-464). Berlin: Ex Oriente.

Nishiaki, Y. (2016). Tell Seker al-Aheimar (Hassake). Y. Kanjou & A. Tsuneki (Eds.), *A history of Syria in one hundred sites* (pp. 69-71). Oxford: Archaeopress.

Nishiaki, Y. (2018). Tell Kashkashok II, the Upper Khabur, Syria. University Museum - Univ. of Tokyo. http://www.um.u-tokyo.ac.jp/people/lab_nishiaki/tell_kashkashok_2.html adresinden 12 Ocak 2018 tarihinde erişilmiştir.

Nishiaki, Y. & Le Mière, M. (2005). The oldest Pottery Neolithic of Upper Mesopotamia: New evidence from Tell Seker al-Aheimar, The Khabur, Northeast Syria. *Paléorient*, *31*(2), 55-68.

Nishiaki, Y. & Le Mière, M. (2008). Stratigraphic contexts of the early pottery neolithic at Tell Seker al-Aheimar, The Upper Khabur, Northeast Syria. H. Kühne, R. M. Czichon & F. J. Kreppner (Eds.), *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East – Volume 2* (pp. 377-386) Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.

Portillo, M., Albert, R. M., Kadowaki, S. & Nishiaki, Y. (2010). Domestic activities at Early Neolithic Tell Seker al-Aheimar (Upper Khabur, Northeastern Syria) through phytoliths and spherulites studies. C. Delhon, I. Théry Parisot & S. Thiébault (Eds.), *Des hommes et des plantes* (pp. 19-30). Antibes: Éditions APDCA.

Portillo, M., Kadowaki, S., Nishiaki, Y. & Albert, R. M. (2014). Early Neolithic household behavior at Tell Seker al-Aheimar (Upper Khabur, Syria): A comparison to ethnoarchaeological study of phytoliths and dung spherulites, *Journal of Archaeological Science*, *42*, 107-118.

Price, M. D. & Arbuckle, B. S. (2013). Early pig management in the Zagros Flanks: Reanalysis of the Fauna from Neolithic Jarmo, Northern Iraq. *International Journal of Osteoarchaeology*, *25*(4), 441-453.

Quintero, L. A. & Wilkie, P. J. (1995). Evolution and economic significance of naviform core-and-blade technology in the Southern Levant. *Paléorient*, *21*(1), 17-33.

Rosen, S. A. (1997). *Lithics after the Stone Age: A handbook of stone tools from the Levant*. Walnut Creek: AltaMira Press.

Russell, A. (2010). *Retracing the steppes: A zooarchaeological analysis of changing subsistence patterns in the late neolithic at Tell Sabi Abyad, Northern Syria, c. 6900 to 5900 BC.* (PhD Thesis), Universiteit Leiden, Leiden.

Scarre, C. & Fagan, B. M. (2016). *Ancient civilizations* (4th Edition), Oxon: Routledge.

Schechter, H. C., Marder, O., Barkai, R. Getzov, N. & Gopher, A. (2013). The obsidian assemblage from Neolithic Hagoshrim, Israel: Pressure technology and cultural influence. F. Borrell, J. J. Ibáñez & M. Molist (Eds.), *Stone Tools in Transition: From Hunter-Gatherers to Farming Societies in the Near East* (pp. 509-527). Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona Servei de Publicacions.

Simmons, A. H. (2010). *The neolithic revolution in the Near East: Transforming the human landscape*. Tucson: The University of Arizona Press.

Tekin, H. (2012). The Contribution of Hakemi use to the prehistory of Upper Mesopotamia. O. P. Nieuwenhuyse, R. Bernbeck, P. M. M. G. Akkermans & J. Rogasch (Eds.), *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia* (pp. 493-502). Turnhout: Brepols Publishers.

Tekin, H. (2015a). Yukarı Mezopotamya Geç Neolitiğinde (Hassuna, Samarra, Halaf) terminoloji ve kronoloji sorunları. *Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi*, *I*, 89-112.

Tekin, H. (2015b). Yukarı Mezopotamya'nın ilk boyalı çanak-çömlekleri: Hassuna, Samarra ve Halaf – yeni yorumlar ve yaklaşımlar I – Bölüm 1: Hassuna ve Samarra. *OLBA*, *XXIII*, 1-57.

"Umm Dabaghiyah-Sotto-Kultur", *Wikipedia – Deutsch*, URL 15 Ocak 2019 tarihinde indirildi: https://de.wikipedia.org/wiki/Umm_Dabaghiyah-Sotto-Kultur

Van Zeist, W. & Waterbolk-van Rooijen, W. (1985). The Paleobotany of Tell Bouqras, Eastern Syria. *Paléorient*, *11*(2), 131-147.

Wenke, R. J. & Olszewski, D. J. (2007). *Patterns in prehistory: Humankind's first three million years* (5th Edition). New York – Oxford: Oxford University Press.

Willcox, G. (2005). The distribution, natural habitats and availability of wild cereals in relation to their domestication in the Near East: multiple events, multiple centres. *Vegetation History and Archaeobotany*, *14*, 534-541.

Zeder, M. A. (2015). Core questions in domestication research. *PNAS*, *112*(11), 1-8.